

C. Louis Leipoldt en J. Slauerhoff se reisgedigte oor die Ooste

Johann Lodewyk Marais

During the seventeenth century Dutch officials in the East were instructed to keep journals to record daily events. Many of these journals were published, stimulating interest in the East. A fine example is the comprehensive Oost-Indische voyage of the Dutch ship's doctor Wouter Schouten (1639–1704), which was published in 1676 in Amsterdam. This readable book about Dutch East Indian experiences was written after Schouten's voyage while he was practising in Haarlem and was supplemented by 36 (unpublished) poems about his experiences and the wonders he saw during the voyage. The highlight of the broader Dutch literature about the Dutch East Indies, however, is Multatuli's novel Max Havelaar (1860). The tradition of travel writing was also pursued by the Afrikaans poet C. Louis Leipoldt (1880–1947) and the Dutch poet J. Slauerhoff (1898–1936) during the first half of the twentieth century. This article discusses the origin and nature of the poems about the East by these two poets and highlights the similarities and differences between their works. It also takes a look at the nature of travel poetry as a genre and concludes that Leipoldt and Slauerhoff made a significant contribution towards the Afrikaans and Dutch-speaking world's understanding of the (then) faraway East.

1. Inleiding

Sowel die Afrikaanse digter C. Louis Leipoldt (1880–1947) as die Nederlandse digter J. Slauerhoff (1898–1936) het die Ooste as skeepsdokters besoek. Die gedigte (en tekste in ander genres) oor hierdie ervarings het 'n opmerklike plek in hulle werk ingeneem en dit selfs 'n eiesoortige karakter gegee.

Leipoldt het net een maal na die Ooste gereis – as skeepsdokter op die Alfred Holtlyn. Die skeepstog en besoek aan Nederlands-Oos-Indië gedurende die eerste helfte van 1912 het drie en 'n half maande geduur. Hieroor doen hy verslag in 'n ongepubliseerde Engelse manuskrip asook in 18 gedigte in die afdeling “Uit my Oosterse dagboek” in die bundel *Uit drie wêrelddele* (1923), enkele ander hoofsaaklik postuum gebundelde gedigte en die reisverhaal *Uit my Oosterse dagboek* (1932).

Anders as Leipoldt het Slauerhoff meer uitgebreid met die Ooste kennis gemaak. Die eerste reis wat hy in 1924, net meer as 'n dekade ná Leipoldt, na Nederlands-Oos-Indië onderneem het, het weliswaar op 'n teleurstellende noot geëindig toe hy in die hospitaal opgeneem en deur sy werkgewer ontslaan is. Tussen 1925 en 1927 het Slauerhoff talle reise as skeepsdokter van die Java-China-Japan Lijn meege maak en stede soos Hongkong, Macao, Amoy en Sjanghai besoek voordat hy weer na Nederland teruggekeer het.

Slauerhoff het sy eerste gedigte oor China, Japan, Korea en die Filippyne onder die skuilnaam John Ravenswood in die digbundel *Oost-Azië* (1928) gepubliseer. Daarna volg onder sy eie naam onder meer die romans *Het verboden rijk* (1932), waarin die stad Macao en die lewensgeskiedenis van die Portugese digter Camoës (of Luís Vaz de Camões, ca. 1524–1580) 'n sentrale rol speel, en *Het leven op aarde* (1934); en die verhaalbundels *Het lente-eiland* en *Schuim en asch* (albei in 1930). Voorts publiseer hy

ook vertalings en verwerkings van Chinese poësie in *Yoeng poe tjoeng* (1930).

Interessant genoeg het Leipoldt en Slauerhoff mekaar by geleentheid ontmoet. Op 11 Augustus 1935 het Slauerhoff op 'n besoek van enkele weke met die *Springfontein* in die Kaapse hawe aangekom (Hazeu, 1998: 684–687). Volgens die boekhandelaar G[errit] Bakker (in Kroon, 1981: 23) was Slauerhoff “toen al ten dode opgeschreven. Maar hij hield zich met een uiterste wilsinspanning op de been, en liet zich zelfs een ontvangst te zijner ere welgevallen met alle bezwaren daaraan verbonden.” Nadat hy kort ná sy aankoms lesings by die Hollandsch-Afrikaansche Uitgeversmaatschappij se boekhandel in Kerkstraat en vir Neerlandici verbonde aan die Universiteit van Kaapstad gelewer het, het hy egter siek begin voel. Hy het na sy kajuit op die boot teruggekeer, maar later op uitnodiging van Bakker na dié se kamer in Seepunt gegaan. Daar is hy deur 'n hospita versorg en op 16 Augustus deur Leipoldt ondersoek. Die besoek moes vrugbaar gewees het, want “het onderhoud had vele uren geduurd en had zich niet tot het gebied der medische wetenschap beperkt”. Leipoldt het in sy sakboekie aangeteken dat Slauerhoff “depressed with temperature” was en gereël dat 'n ander geneesheer hom verder ondersoek (vergelyk Kannemeyer, 1999: 594).¹ Dat Leipoldt se verbintenis met Slauerhoff verder gestrek het as hierdie onverwagse besoek, blyk uit Leipoldt (in Nienaber, 1980: 79) se mening dat die kritiek wat hy die meeste waardeer het, gekom het van “tydgenote wat self digters is – soos Verwey en Persijn en dr. Slauerhoff – en wat met kundige kennis van die vak kon praat en skryf”.²

Diegene wat Leipoldt geken het, het uitsprake oor bepaalde eksentrisiteite by hom gemaak. “'n Eienaardigheid van Leipoldt,” skryf Johannes J. Smith (in Nienaber, 1980: 44), “was dat hy daarvan gehou het om mense so af en toe te skok deur sy heterodexe uitsprake oor algemeen-heersende menings en gevestigde belange; en sowel in die inhoud as in die taal en styl van sy geskrifte is 'n soortgelyke verskynsel te bespeur.” Bakker (in Kroon, 1981: 23–24) het hom 'n keer soos volg oor hierdie besondere ooreenkoms tussen Leipoldt en Slauerhoff uitgelaat:

Ik heb Leipoldt en Slauerhoff beiden met eenzelfde verbeterde koppigheid en met een verbluffend gebrek aan humor stellingen horen verdedigen, waarvan zij de onhoudbaarheid moesten, doch niet wilden inzien.

By sowel Leipoldt as Slauerhoff sien Bakker (in Kroon, 1981: 23) 'n nuk om op sekere maniere die aandag op hulle te vestig:

Daarin wisselden de allermerkwaardigste vondsten af met kinderachtige dwaasheden en wel op vrijwel nauwkeurig dezelfde manier: een mengeling van natuurlijke genialiteit en ondoordachtheid, met in sterke mate de behoefte de omstanders te verbazen, of liever nog, te ergeren.

In 1950/1951 het Bakker (in Kroon, 1981: 22) in sy artikel oor Slauerhoff se laaste reis genoem dat Slauerhoff “in de Nederlanden en in Zuid-Afrika een uitgebreide en getrouwe gemeente” het.³

My artikel handel oor die aard van die reispoësie van Leipoldt en Slauerhoff, wat mekaar ontmoet, klaarblyklik mekaar se werk geken en in verwante tale geskryf het.

Aandag word veral gegee aan hoe die (enkele) Oosterse lande wat die twee digters afsonderlik en by verskillende geleenthede besoek het in hierdie tekste aangebied word en wat die raakpunte of vergelykbaarhede in hulle werk is. Hoe ingeligte lesers oor die jare heen hierdie tekste ontvang en watter waarde Leipoldt en Slauerhoff aan die Ooste geheg het, kom ook ter sprake. (Ter wille van 'n breër kontekstuele blik op veral Slauerhoff se reise sal ook na tekste verwys word wat nie reisgedigte is nie, maar wat daartoe bydra om die leser 'n vollediger beeld van die digter se belangstellings en aktiwiteite te gee.)

As 'n vergelykende studie van 'n sekere faset van die werk van twee digters wat, soos reeds genoem, nie vreemd aan mekaar was nie, sal ek 'n breë uitgangspunt nastreef wat erkenning gee aan literêre en kulturele interaksie oor nasionale grense. Hierdie uitgangspunt sluit aan by die volgende uitspraak van die Sloweense literatuurwetenskaplike Jola Škulj (in Tötösy de Zepetnek, 2003: 143):

Literary works, genres, trends, and periods of artistic orientation in a given nation, as manifested through history, cannot exist as isolated events of the closed national existence of cultural history and cannot be understood without contacts with literary phenomena of other national cultures. No cultural identity can be identified or analysed only on its national ground.

Die oorkoepelende probleem wat tot hierdie studie gelei het, is die afwesigheid van 'n omvattende en vergelykende studie oor Leipoldt en Slauerhoff se reisgedigte. Bakker (in Kroon, 1981: 23) maak immers die volgende stelling: “Leipoldt en Slauerhoff, twee medici, twee dichters, twee zwerwers, toonden een treffende overeenkomst in geestesgesteldheid [...]” Deur na bepaalde tekste te kyk en die twee digters met mekaar te vergelyk, kan boeiende afleidings gemaak word. As motivering vir die vergelyking van 'n Afrikaanse en 'n Nederlandse digter kan weer die besondere verwantskap tussen die twee tale waarin hulle geskryf het, genoem word. Die artikel sluit gevolglik aan by die pleidooi wat Johann Lodewyk Marais en Renée Marais (1994: 3) ná die totstandkoming van 'n demokratiese regering op 27 April 1994 in Suid-Afrika gelewer het vir “'n voortgesette debat tussen Afrikaanse en Nederlandse akademië oor 'n verskeidenheid onderwerpe” en vir die uitdaging om “Afrikaans en Nederlands voortaan al meer in eenheidsverband te sien, mét inagneming van die onderlinge verskille”.

2. Reisliteratuur en -poësie

Gedurende die Era van Ontdekking (“Age of Discovery”) van ongeveer 1415 tot 1799 het Europese lande soos Nederland oorsig nuwe gebiede verower. Volgens Robin W. Winks (1979: 191) was dit die gevolg van “the dynamic conjunction of a number of developments that concentrated unprecedented power, energy, and technology within Western Europe, that portion of the continent already oriented toward the sea”. Die sogenaamde Nuwe Wêreld wat ontdek is, het lande in die Stille Oseaan, Suidoos-Asië en Noord-Afrika ingesluit. Oor die verwagtinge wat hierdie reise geskep het, skryf Winks (1979: 196) soos volg:

What voyagers saw and what they reported were not always the same. New worlds were expected to be strange and romantic, and sea travel was meant to be dangerous. When the printing press and the rise of vulgates (common speech expressed in writing) created reading publics, audiences expected new thrills to emerge from the unknown.

Hoewel mites tydens hierdie era geskep en in druk en graveerwerk vasgelê is, het die Era van Ontdekking mense gedwing om objektiewe waarnemings te doen. “People began to think in terms of the objects for their own sakes. Renaissance explorers thus also contributed to the scientific method emerging in the sixteenth century: to observe, hypothesize, and experiment” (Winks, 1979: 196). Die Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) het op 20 Maart 1602 tot stand gekom en van die State-Generaal, die hoogste gesag in die Republiek van Nederland, die alleenreg gekry om “oos van die Kaap van Goeie Hoop en wes van die Straat van Magellaan handel te dryf” (Sleigh, 1978: 7). Die “loffelijcke Compagnie”, soos die VOC gewoonlik genoem is, het eers byna twee eeue later op 31 Desember 1799 ontbind. Hoewel handel “the final aim of its activities” (Glamann, 1958: 2; sien ook Israel, 1989) was, het die VOC gedurende hierdie tyd daarvoor gesorg dat die Ooste die Nederlandse reisigers se horisonne op velerlei gebiede verbreed het.

Sedert die totstandkoming van die VOC is talle joernale en verslae oor daaglikse gebeure en beskrywings van onbekende stede en gebiede deur skippers, seemanne en ander amptenare van die VOC nagelaat (Nieuwenhuys, Paasman en Van Zonneveld, 1990: 11–12). Mettertyd is talle van hierdie tekste gepubliseer,⁴ terwyl navorsing oor die nagelate joernale en verslae onder meer in die Nasionaal Archief in Den Haag nog voortgaan. In die Nederlandse literatuur geld Wouter Schouten (1639–1704) se omvangryke *Oost-Indische voyagie*, wat in 1676 in Amsterdam gepubliseer is, “als één van de aantrekkelijkste reisteksten uit zijn tijd” (Barend-van Haefen in Schenkeveld-van der Dussen, 1993: 287). Hierdie “goed verzorgd en leesbaar boek” waarin Schouten onder meer skryf oor talle inter-Asiatiese reise vanuit Batavia, die hoofstad van die VOC, is in Haarlem voltooi nadat hy ses jaar lank as chirurgyn in die Ooste gewerk het. Schouten doen verslag oor politieke gebeure en “had daarbij veel oog voor de flora en fauna en voor de zeden en gebruiken van de inwoners” (Barend-van Haefen in Schenkeveld-van der Dussen, 1993: 288), terwyl die 36 (ongepubliseerde) gedigte by die verskillende hoofstukke daarop dui dat hy “enige literaire pretentie gekoesterd” het. Die hoogtepunt in die Nederlandse literatuur oor die koloniale bewind in Nederlands-Oos-Indië is eger Multatuli (skuilnaam van Eduard Douwes Dekker) se roman *Max Havelaar of De koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy* (1860).

Sowel Leipoldt as Slauerhoff het hulle reise na die Ooste gedurende die eerste helfte van die twintigste eeu onderneem. Helen Carr (in Hulme en Youngs, 2002: 73) skryf hoedat “[t]ravel writing in this period becomes increasingly aware of globalisation – not a word used but a condition that was widely recognised – and the resulting mixtures of cultures and people it brought with it”. Die modernistiese tekste van hierdie era “register a new consciousness of cultural heterogeneity, the condition and mark of the modern world; in both imaginative and travel writing, modernity, the meeting of other cultures, and change are inseparable” (Carr in Hulme en Youngs, 2002: 74).

Hoewel Louise Viljoen (2003: 80) klaarblyklik nie standpunt inneem nie teen die siening dat die reisbeskrywing sedert die Romantiek in die hiërgargie van genres “om estetiese sowel as ideologiese redes ’n gemarginaliseerde posisie binne die kanon (ook van die Afrikaanse literatuur) beklee”, dui resente ontwikkeling op ’n durende en selfs toenemende belangstelling in dié genre. Oor die groeiende belangstelling skryf Peter Hulme en Tim Youngs (2002: 1) soos volg:

Travel has recently emerged as a key theme for the humanities and social sciences, and the amount of scholarly work on travel writing has reached unprecedented levels. The academic disciplines of literature, history, geography, and anthropology have all overcome their previous reluctance to take travel writing seriously and have begun to produce a body of interdisciplinary criticism which will allow the full historical complexity of the genre to be appreciated.

Alison Russell (2000: 1) maak melding van “[t]he resurgence of travel writing in recent years, evidenced by the appearance of several new travel series by major publishing houses as well as the publication of numerous travel literature anthologies”. Russell (2000: 2) wys voorts daarop dat “the genre of travel literature has a broad appeal to all kinds of writers as well as all kinds of readers”. Die volgehoue belangstelling in die genre skryf sy toe aan die moontlikheid van “increased interest in all forms of nonfiction in recent years”. Meer waarskynlik, volgens Russell, is dat die herlewing van reisliteratuur “indicates readers’ desire for writing that is responsive to the dramatic and complex ways in which the world has changed in the past few decades. Travel literature offers a reflection of such changes, but, more important, it captures our changing perspectives of borders, boundaries, and other spatial concepts.”

Nie net is reisliteratuur geruime tyd reeds ’n florerende deel van die boekebedryf nie. Heelwat aandag word ook deur vakkundiges uit verskillende dissiplines aan reisliteratuur en verwante aspekte bestee.⁵ ’n Skrywer oor reisliteratuur soos M.C.A. Seyffert (1979: 15) maak dit duidelik dat die genre in wese ’n “hibridiese karakter” het. Dit is waarskynlik belangrik om daarop te wys dat reisliteratuur ten beste beskou kan word as “a broad and ever-shifting genre, with a complex history which has yet to be properly studied” (Hulme en Youngs, 2002: 10). Aandag aan reispoësie kan ook die poësie in ’n groter mate deel van hierdie boeiende studieveld maak.

3. Leipoldt as reisiger

Met die *SS Persic* verlaat Leipoldt op 25 Januarie 1902 vanuit die Kaapstadse hawe sy geboorteland die eerste keer. Sy oogmerk is om as joernalis by die *Manchester Guardian* in Engeland te gaan werk en voort te gaan om berigte vir ander koerante in Europa en die Verenigde State te skryf (Burgers, 1960: 173–174; Leipoldt 1979: 11–18; en Kannemeyer 1999: 150 en 153). Hoewel Leipoldt in September 1902 by die Guy’s Hospital in Londen as mediese student inskryf en in Mei 1907 sy finale eksamens suksesvol aflê, gaan hy met sy joernalistiek voort (Burgers, 1960: 174; en Kannemeyer, 1999: 183–229). In hierdie tyd onderneem hy uitgebreide reise in Europa.⁶ Terwyl hy later huisdokter by Guy’s Hospital is, gaan hy sewe maande lank op ’n studiereis na

Europa en doen onder meer Berlyn, Göttingen, Praag, Wene, Moskou en Graz aan (Burgers, 1960: 174; Mieny, 1980: 79–89; en Kannemeyer, 1999: 238–249). Volgens J.C. Kannemeyer (1999: 249) was hierdie reis na Europa vir Leipoldt se latere skeppende werk “’n ryk bron waaruit hy jare lank kon put”.

Ter ‘voorbereiding’ van sy reis enkele jare later na Nederlands-Oos-Indië is Leipoldt se Transatlantiese reise en reis in die suidelike seë van belang. Van Desember 1908 tot April 1909 was hy as geneesheer in diens van die blinde Amerikaanse koerantmagnaat, Joseph Pulitzer, wat met sy jag, die *Liberty*, rondgevaar het uit vrees dat hy vir ’n lastersaak teen *The World* wat met president Theodore Roosevelt verband gehou het, gearresteer sou word. Hierdie aanstelling bied Leipoldt die geleentheid om groot stede soos New York, Havana, Montevideo, Rio de Janeiro, Tenerife en ten laaste Lissabon te besoek (Burgers, 1960: 174; Leipoldt, 1979: 140–148; Mieny, 1980: 91–98; en Kannemeyer, 1999: 249–257).⁷

In 1911 debuteer Leipoldt as digter met die bundel *Oom Gert vertel en ander gedigte* op aansporing van Johannes J. Smith, wat toe in Londen gestudeer het (Smith in Nienaber, 1980: 38).⁸ Ná die Pulitzer-tyd het Leipoldt ’n privaat praktyk in Londen begin, as skool dokter gewerk en uit hoofde van sy werk die Europese vasteland en die Verenigde State besoek (Burgers, 1960: 174; Mieny, 1980: 99–108; en Kannemeyer, 1999: 262–289). Voordat Leipoldt in 1914 ’n pos as inspekteur van die mediese inspeksiediens van Transvaalse skole sou aanvaar (Burgers, 1960: 174–175; Mieny, 1980: 108; en Kannemeyer, 1999: 366), was hy egter as ’t ware onverwags bestem om nóg ’n reis te onderneem – na Nederlands-Oos-Indië. In die lig van die geskryfte wat hy oor hierdie reis nagelaat het, sou dit sy ‘belangrikste’ oorsese reis word.

Ná ’n blindedermoperasie op 21 Desember 1911 in Londen en ernstige bronchopneumonie word Leipoldt aangeraai om met ’n vragskip na die Ooste te reis. “Om gesondheidsredes was dit wenslik dat ek ’n seereis sou doen, en kollegas wat in dieselfde toestand verkeer het en wat as skeepsdokters met vragbote na die Verre Ooste gevaar het, kon my die verskering [*sic*] gee dat ’n mens op so ’n manier ’n aangename, goedkope en uiters nuttige rondreis kon doen,” verduidelik Leipoldt (1937: 3). Die blote moontlikheid van so ’n reis moes vir Leipoldt (1937: 2) baie opwindend geklink het:

Die ‘drang na die Ooste’ het ek van my vroegste jeug af gevoel. Ek gewaar dit soms nog, veral in die wintertyd as dit ondraaglik guur en koud is en die nat, nare reën die hele omgewing, tot in jou murg, klam en kil maak. Dan onthou ek die warm, luilekker lug van die lande om die ewenaar, waar dit stortreën elke namiddag en die son onmiddellik daarna so mooi skyn dat daar geen gevaar is om van die koue te verkleum nie.

Leipoldt (1937: 2–3) het jare lank geput uit “die heerlike inventaris van die verbeelding, gevoed en geprikkel deur wat ek gelees en gehoor het van die wonder van daardie verre Ooste wat die bakermat is van ons beskawing, ons wysbegeerte en ons mensdom”. Leipoldt (1937: 3) noem “die beskrywings van Junghuhn en Wallace” as voorbeelde van sy leeswerk. Waarskynlik verwys hy na F.W. Junghuhn, die skrywer van *Licht- en schaduwbeelden* (Kannemeyer, 1999: 333), en Alfred Russel Wallace, die medeopsteller van die ewolusieleer (George, 1964 en Williams-Ellis, 1966) en skrywer van onder meer

die tweedelige *The Malay Archipelago. The land of the orang-utan and the bird of paradise: a narrative of travel with studies of man and nature* (1869). Daarbenewens het Leipoldt in 'n onderhoud met P. de V. Pienaar (in Nienaber, 1980: 86) gemeld dat Multatuli, die skrywer van onder meer *Max Havelaar*, een van die skrywers is wie se invloed “sigbaar in al [sy] werk” is.

As kind het Leipoldt (1937: 3) “afgestompte Maleis gebabbel”, terwyl sowel sy grootvader (“bestem om die Chinese te kersten”) as sy vader groot belangstelling in die Ooste getoon het. Sy vader het “op vroegtydige leeftyd onder die mensvreter-Battas aan die Toba-meer in Sumatra gaan werk, waar hy, tesame met sy kollega, dr. Schreiber [...] die Bybel in die Batta-Angola-taal oorgesit het, en het eers na jarelange arbeid in die sendingveld na sy geboorteland teruggekeer”. Sy ouers het tuis Batta en Maleis gepraat en “in die familiekring was dit gewoonte om die Ooste voor te stel as iets wat verruklik skoon, ongeëwenaard mild deur die Voorsienigheid bedeed was”.

Leipoldt (1937: 1) se reis op die “afgeleefde stoomboot” *SS Ulysses* van die Alfred Holt-lyn het op 21 Januarie 1912 in Liverpool begin – “'n [g]ure Januarie-dag, beneweld, koud, met 'n bitter-snydende windjie wat die vodde langs die rivierwal in waggelende dodedans laat rondflenter. Uit die loodgrys mis rys die groot geboue wat die Mersey aan weerskante oortroon.” Die reis het om Ierland (Kannemeyer, 1999: 334), deur die Baai van Biskaje, die Straat van Gibraltar, die Middellandse See, die Suezkanaal, die Rooi See en die Maledive gegaan. In Nederlands-Oos-Indië word die eilande Soematra, Java en Borneo besoek. Op Soematra doen Leipoldt Emmahaven op 23 Februarie aan en besoek die stad Padang. Op 27 Februarie kom hulle aan in Tandjong Priok, die hawe van Batavia, wat tans as Djakarta, die hoofstad van die Republiek van Indonesië, bekend staan. Daarna vorder die reis na Cirebon, verder oos aan die kus van Java, Semarang en Surabaya, wat op 9 Maart aangeteken word, en van waar hy per motor na die vakansieoord Trètes reis. Hierna vaar die boot na Balikpapan, 'n stad aan die ooskus van Borneo, wat hulle op 23 Maart bereik. Op Borneo gaan Leipoldt op 'n uitstappie na die tropiese woud. Op die terugreis doen die *SS Ulysses* weer Semarang en Tandjong Priok (Batavia) aan. Vanaf Batavia gaan hy per trein na die botaniese tuin by Buitenzorg (deesdae Bogor).

Tydens die terugvaart, wat op 4 April in Tandjong Priok begin, gaan Leipoldt by Port Said en Amsterdam aan wal voordat hy op 12 Mei 1912 ná 'n reis van net meer as drie en 'n half maande weer in Londen terug is.⁹

Tydens die reis na en van Nederlands-Oos-Indië het Leipoldt aan 'n ongepubliseerde Engelse manuskrip, *Visit to the East Indies*, gewerk en 'n artikel vir *The South African News* oor die reis voltooi (Kannemeyer, 1999: 362). In 1932 verskyn *Uit my Oosterse dagboek*, wat die jaar vantevore in 16 artikels in die weekblad *Die Huisgenoot* gepubliseer is. Vir sy Oosterse dagboek het Leipoldt aantekeninge in “'n dikkerige donkergroen hardeband-notaboek” (Grobelaar, 1980: fotobyskrif 24) gemaak. Hy skryf ook gedigte tydens en/of ná die reis. Die belangrikste en ‘opvallendste’ hiervan is “Uit my Oosterse dagboek”, 'n siklus van 18 gedigte in *Uit drie wêrelddele* (1923). Nog gedigte wat na aanleiding van hierdie ervaring geskryf is, is gedeeltes van “'n Voorspel vir 'n Afrikaanse heldedig” en “Van Noodt se laaste aand” in dieselfde bundel; en “Oos-Indië”, “In die oerwoud”, “Welirang en Ardjoeno”, “Hier sal geen mens”¹⁰ en “Op Poeloe-piesang” wat postuum

in *Geseënde skaduwees* (1949) verskyn.

Leipoldt (1938: Voorwoord) het die reis na Nederlands-Oos-Indië ook onder meer benut om Jan van Riebeeck se “sterweplek, Batavia, te besoek, om my in staat te stel om daaroor deur persoonlike ondervinding te skryf”.¹¹ Hy doen ook argivale navorsing hieroor in Batavia.

Die reis na Nederlands-Oos-Indië het Leipoldt nie teleurgestel nie. Intendeel, dit het hom gehelp om ná sy operasie volkome te herstel en dit het hom “geestelik verruim” (Kannemeyer, 1999: 363) en eerstepandse ervarings en insigte gebied wat hy in die jare daarna in ’n hele aantal literêre en nieliterêre geskryfte kon benut. Met sy terugkeer na Suid-Afrika in 1914 was Leipoldt dus nie alleen ’n goed gekwalifiseerde geneesheer en ’n digter met ’n normdeurbrekende digbundel nie; hierdie 33-jarige man was uiters berese en het ’n wye perspektief gehad.

4. Slauerhoff as reisiger

Slauerhoff het sy jeugjare deurgebring in Leeuwarden, die hoofstad van Friesland in Nederland, wat hy benouend gevind het (Hazeu, 1998: 22–75).¹² Daarna, van 1916 tot 1923, het hy medies aan die Universiteit van Amsterdam studeer (Hazeu, 1998: 76–191). As student skryf en publiseer hy hoofsaaklik Franse gedigte en Nederlandse “scheldpoëzie” (Francken, Van Munster en Pos, 1983: 8) en debuteer in 1923 met die digbundel *Archipel*. Op 31 Januarie 1924 vertrek Slauerhoff uit Amsterdam op die *SS Riouw*,¹³ ’n boot van die Stoomvaartmaatschappij Nederland, op sy eerste seereis na die Ooste (Kelk, 1981: 97 en Hazeu, 1998: 192). Voor hierdie reis bring hy wel kort besoeke aan Parys in 1920, Bordeaux en Oporto in 1922, en Bretagne en weer Parys in 1923 (Francken, 1977: 10).

Om skeepsdokter te wees, “betekent een leven van betrekkelijke materiële weelde, en, wanneer hij vaart op een passagiersschip, het verkeer in de salon met mensen, die hij allerminst als gezelschap heeft uitgezocht en onder wie hij maar zelden als bij toeval iemand aantreft met wie hij overweg kan” (Kelk, 1981: 98). Reeds tydens die eerste reis ervaar Slauerhoff die frustrasie dat hy slegs “door een kijker op grote afstand het nieuwe mag verkennen” (Kelk, 1981: 98) en min plekke aandoen. In ’n onderhoud wat hy in 1933 met G.H. ’s-Gravesande (in Kroon, 1981: 18) gevoer het, het hy reis en die geleentheid om ervarings buite Nederland op te doen, belangrik vir sy skryfwerk beskou:

Want in Holland moet je voorzichtig zijn. Het is een heel goed land, ook in het wereldverkeer, maar als je daar je inspiratie moest halen zou het treurig gesteld zijn. Ik beschouw Spanje en China als de beschaafde landen van de wereld. De Hollandse beschaving is als roggebrood: substantieel, degelijk, maar niet gracieus.

Dit is nietemin ook ’n feit dat die beroep van skeepsdokter in mediese kringe in Nederland as ’n “laag aangeslagen functie” (Zwier, 1987: 5) beskou is, soos Slauerhoff oor die jare terdeë sou agterkom.

Slauerhoff se eerste reis na Nederlands-Oos-Indië het vyf weke geduur. Die vaart

na Tandjong Priok, die hawe van Batavia, het via Southampton, Cabo de Finisterre, Gibraltar, die Middellandse See, Algiers, Port Said, die Suezkanaal, die Golf van Suez, die Rooi See, die Aposteleilande, Makallah, die Indiese Oseaan, Ceylon en Colombo, en Sabang in Nederlands-Oos-Indië gegaan. Aangesien Slauerhoff se maag tydens die reis aan die bloei gegaan het, is hy in die Bonifatiusziekenhuis in Welgelegen, 'n voorstad van Batavia, opgeneem (Van Wessem, 1979: 51; Kelk, 1981: 99–100; en Hazeu, 1998: 193–194). Hy skryf tydens die reis vyf gedigte en vertaal twee kwatryne van die Persiese digter Omar Khayyam (sien afdeling 6).

As gevolg van sy siekte haal Slauerhoff hom die argwaan van sy Amsterdamse werkgewer op die hals en word hy as skeepsdokter ontslaan (Kelk, 1981: 100 en Hazeu, 1998: 200) en gedwing om as passasier na Nederland terug te keer. Volgens Kelk (1981: 100) sou Slauerhoff terugslae soos hierdie beskou “als een van die geheimzinnige fataliteiten, die hem eeuwig en altijd in zijn doen en laten belemmerden en die op den duur in zijn geest de vorm hadden aangenomen van onoverwinnelijke demonen”. Vervolgens werk hy in Haarlem in die praktyk van dr. D. Hessels met die doel om hom in die tandheelkunde te bekwaam (Hazeu, 1998: 205–206). Aan die begin van 1925 pak die reisgier hom egter weer en vaar hy na Malaga, Alicante en Barcelona in Spanje. Daarvandaan keer hy per trein terug na Parys.

Tussen 25 September 1925 en 20 September 1927 word Slauerhoff se jeugdroom om uitgebreid op die Geel en Chinese See te reis, verweselik. Hierdie reis het begin toe hy op 19 Augustus 1925 op eie koste per trein vanaf Amsterdam na Parys, Switserland en Genua gereis, en van daar op die *Vondel* via Port Said, Colombo en Singapoer gevaar, en, nadat die *Vondel* skipbreuk gely het, sy reis met die *Plancius* na Batavia voortgesit het (Hazeu, 1998: 220–225). In Batavia het Slauerhoff 'n kontrak met die Java-China-Japan Lijn gesluit om vir ten minste twee jaar as skeepsdokter te werk (Hazeu, 1998: 228). Hy het hom wel wetende begeef in 'n loopbaan op “vuile schuiten voor het transport van voornamelijk stukgoed en koelies. Maar het bood hem, eindelijk, die kans om met eigen ogen dat verre China te gaan zien, dat hem meer trok dan het koloniale Indië van toen” (Povée, 1978: 51).

Kragtens 'n handelsooreenkoms tussen Westerse moondhede en China kon die Java-China-Japan Lijn uitsluitlik sogenaamde “vrijhavens of verdragshavens” (Pos, 1987: 14; sien ook Hazeu, 1998: 231), waaronder Macao en Hongkong, aandoen. Die Lijn se tuishawe was by Priok naby Batavia en die skepe het met “een vierwekelijksse tussenpauze, volgens de hoofdroute Batavia–Semarang–Soerabaja–Hong Kong–Japan (met een aantal variaties)” gewerk (Hazeu, 1998: 224). Slauerhoff het op die *Tjiliboet*,¹⁴ *Tjisaroea*, *Tjimanoeek*, *Tjikini* en *Tjikembang* (Vernout, 1981: 175–176) diens gedoen en moes veral die Britse kroonkolonie Hongkong meermale aandoen aangesien dit 'n belangrike knooppunt vir die goedere- en passasiersvervoer op die roete was (Pos, 1987: 17), maar hy het min erg aan hierdie bestemming gehad. Slauerhoff “koos partij voor Macao en heeft Hong Kong zijn ‘machtsovername’ nooit vergeven” (Pos, 1987: 18), welke oornome daartoe gelei het dat die Portugese kolonie Macao 65 kilometer daarvandaan ekonomies ver agter geraak het. Oor Hongkong het Slauerhoff geen gedigte geskryf nie, maar wel in 'n poskaart aan Anny Grimmer (sien die afbeelding in Pos, 1987: 21) sy verontwaardiging oor die stad duidelik laat blyk. Slauerhoff (1982:

147) skryf ook by monde van 'n karakter in die roman *Het verboden rijk* soos volg:

Ik haatte Hongkong met zijn emporiums en stapelplaatsen, mansionhouses en duizend zeekastelen, die daar drijven in de wijde, blauwe baai. Ik had wel levenslang in Macao willen zijn, daar paste ik bij.

Slauerhoff het Macao op 31 Desember 1926 die eerste keer besoek en “[d]e vergane glorie van de vroeger belangrijke handelshaven oefende een grote aantrekkingskracht op Slauerhoff uit” (Pos, 1987: 29), sodat dit nie vreemd is dat hy daarna heelwat oor die stad geskryf het nie (sien afdeling 6). Dat Slauerhoff in werklikheid 'n obsessiewe belangstelling in sowel “vergame glorie” as die breër geskiedenis gehad het, is duidelik. Tydens sy heel eerste reis op die *Tjiliboet* sien hy byvoorbeeld die vervalde katedraal in Manila, die hoofstad van die Filippyne, en word hy getref deur die koloniale lotgevalle van die land.

Aangesien Slauerhoff as skeepsdokter in diens van die Java-China-Japan Lijn besoek aan Chinese hawens gebring het, kom stede soos Kanton (deesdae Guangzhou), Swatow, Amoy (deesdae Xiamen), Sjanghai, Chin Wan Tao (deesdae Qinhuangdao), Chang Hai Kwan (deesdae Shanhaiguan), Port Arthur (deesdae Loesjoeng) en Dairen (deesdae Dalny/Taliën) in 'n meerdere of mindere mate in sy werk voor. In sommige gevalle is dit wel onduidelik of hy 'n stad waaroor hy geskryf het, inderdaad self besoek of net oor die stad lees het. Dit geld byvoorbeeld die stad Kanton (Pos, 1987: 60). Daarenteen het hy ongetwyfeld heelwat van Amoy gesien, aangesien die Java-China-Japan Lijn telkens hier aangedoen het en daar op die eiland Kau Lung Seu 'n groot Westerse handels- en residensiële teenwoordigheid was (Pos, 1987: 74–87; en Hazeu, 1998: 265) en 'n lewendige sosiale lewe. Dit geld ook vir die groot industriestad Sjanghai, wat hy tydens die stad se bloeitydperk besoek het (Pos, 1987: 89–90). Op sy reise kom hy ook aan wal in Korea, waar hy Seoel besoek (Hazeu, 1998: 272–274); in Japan maak hy kennis met Kobe, Osaka daar naby, Jokohama en Tokio (Hazeu, 1998: 274); in die Suid-Chinese See met die Natura- en Sepato-eilande (Hazeu, 1998: 282–283); en in Nederlands-Oos-Indië met die indrukwekkende Boeddhistiese bouwerk by Boroboedoer, Balikpapan in Borneo en Soerabaja (Hazeu, 1998: 284–295).

In die tweede helfte van 1927 besluit Slauerhoff om nie sy kontrak met die Java-China-Japan Lijn te hernu nie (Hazeu, 1998: 293). Ná hy uit hulle diens getree het, vertrek hy met die *SS Angers* via Suid-Frankryk terug na Nederland. Hoewel Slauerhoff hierna nie weer die Ooste sou besoek nie, het hy met kort tussenpose as vrywilliger by 'n velspesialis in Rotterdam en as assistent by die universiteitskliniek vir vel- en geslagsiektes in Utrecht telkens op reis gegaan en sy brood hoofsaaklik as skeepsdokter verdien.¹⁵

Slauerhoff se besoek aan die Ooste en veral China het hom in vele opsigte verryk en hy sou 'n beduidende deel van sy oeuvre aan hierdie ervaring wy. Hy het immers van daardie land “zoveel opgenomen, zoveel geïnhaleerd, dat het een onuitputtelijke bron voor zijn literaire werk was geworden” en hom daarna veral deur sy leeswerk met die land bly bemoei (Hazeu, 1998: 296). Tydens Slauerhoff se reise besoek hy heelwat lande wat nog ten minste deur koloniale moondhede bestuur word (Zwier, 1987: 9) en waar hy die geleentheid kon kry om met die leefwyse en politieke situasie kennis te maak. Tydens Slauerhoff se reise het China baie onrus en politieke spanning beleef

(Pos, 1987: 11), terwyl ander lande ook op een of ander manier op die vooraand van belangrike politieke omwenteling gestaan het.

Slauerhoff het min tyd in Nederlands-Oos-Indië verwyl aangesien sy kontraktuele verpligtinge hom as 't ware gedwing het om voortdurend op reis te wees. “Dáár [in Nederlands-Oos-Indië – JLM] zaten zijn opdrachtgevers die hun personeel opjoege tot aanhoudende vaart en die verstoord waren als een schip niet met de gele vlag de haven binnenvoer. De gele vlag werd gezet als een schip binnenliep uit gebieden waarvoor het ‘vrijgeven door de havendokter’ standaardprocedure was. Een schip zonder vlag wilde zeggen: besmettingsgevaar aan boord. Dat betekende oponthoud en de scheepsarts werd erop aangekeken,” aldus Hazeu (1998: 285).

Mettertyd het Slauerhoff sy besoeke al langs die kus van China, aan enkele hawens en 'n hanetreetjie die binneland in sy “slechtste jaren” genoem (Povée, 1978: 51) en dit “dodelijk vervelend” gevind (Zwier, 1987: 5), maar die avontuur, geheimsinnighede en leeswerk uit hierdie tyd het 'n opmerklike rol in sy oeuvre gespeel en 'n besondere karakter daaraan gegee. Hy skryf immers oor eerstehandse ervarings, maar het ook oor plekke in die Ooste geskryf wat hy moontlik nie self besoek het nie.¹⁶ Dit stempel hom in die oë van Gerrit Jan Zwier (1987: 14) as “een impressionistisch reiziger, die aan dek van een passerend schip, beurtelings in de boeken en om zich heen kijkt. Hij neemt, tussen de thuisblijver en de echte reiziger, een middenpositie in.” Ná sy reise in die Ooste sou Slauerhoff weliswaar nog as skeepsdokter of in sy privaat hoedanigheid Argentinië, Skotland, Noorweë, Ysland, Frankryk, Spanje, Portugal, Italië, Marokko, Costa Rica en Suid-Afrika besoek om sodoende enduit aan sy swerwersdrang vrye teuels te gee.

5. Leipoldt se gedigte oor die Ooste

Oor sy “werkmetode en tegniek van die digkuns” het Leipoldt tydens 'n onderhoud aan Pienaar (in Nienaber, 1980: 88) onder meer gesê dat 'n gedig selde deur lees ontstaan, maar “meestal by die aanblik van iets”. Hierdie poëtikale uitspraak is van belang vir 'n bestudering van die gedigte wat Leipoldt oor sy besoek aan Nederlands-Oos-Indië geskryf het, want talle van die gedigte is na aanleiding van werklike ervarings tydens sy reis op die *SS Ulysses* na Nederlands-Oos-Indië geskryf. Dat hy nie net na aanleiding van werklike ervarings geskryf het nie, blyk wel uit die gedigte waarin hy met ander tekste en historiese gebeure in gesprek tree.

In 'n artikel wat in 1940 geskryf is, het Leipoldt (in Nienaber, 1980: 78) verklaar dat die grootste gedeelte van *Uit drie wêrelddele* geskryf is “by my terugkeer van Nederlands-Indië in 1911–'12 ofskoon sommige gedigte daarin [...] in Londen vervaardig is”. Vir J. Kromhout (1954: 161) is “[d]ie versoeking [...] groot om te beweer dat à Leipoldt se ‘Oosterse’ verse, indien nie in Oos-Indië self nie, op pad terug [...] of anders baie gou daarna geskryf is”.¹⁷ 'n Mens kan wel met veiligheid aflei dat die ervarings van die reis nog vars in Leipoldt se geheue was toe hy daarvoor geskryf het, wat die sterk sintuiglike kwaliteit van die gedigte en die gevoeligheid vir besonderhede verklaar. In daardie vroeë jare van die Afrikaanse poësie en terwyl Leipoldt hom jare lank in Londen bevind en sy mediese studies deur middel van Engels ontvang het,

sou Leipoldt egter by die redigering van hierdie gedigte 'n bietjie leiding nodig hê. Gelukkig het iemand in 1907 sy pad gekruis wat 'n groot rol in sy lewe sou speel en in 1926 die eerste hoofredakteur van die *Woordeboek van die Afrikaanse Taal* (WAT) sou word. Dié man was die latere prof. J.J. Smith.

Vir Leipoldt (in Nienaber, 1980: 70) was Smith “my letterkundige eksekuteur terwyl ek nog in die lewe was!” Trouens, volgens Leipoldt (in Nienaber, 1980: 75) het Smith hom met alles wat hy tot ongeveer 1926 geskryf het, “trou bygestaan [...] as taalkundige vriend en raadgever, en dat ek maar alte bly was om van sy welwillendheid gebruik te maak”. Smith (in Nienaber, 1980: 40) het self geskryf dat hulle mekaar in Londen ná die skrywer se terugkeer uit Oos-Indië “gereeld 'n uur of twee elke week” gesien het om oor die letterkunde te gesels. Uiteindelik het 'n hegte vriendskap en samewerking ontstaan wat tot en met Leipoldt se dood geduur het.

Die digbundel *Uit drie wêrelddele. Gedigte* is in 1923 deur die Nasionale Pers in Kaapstad gepubliseer. Die bundel het 179 bladsye beslaan, wat dit nog steeds een van die omvangrykste bundels in die Afrikaanse literêre geskiedenis maak. In 1948, 'n jaar ná Leipoldt se dood, het die agtste, hersiene druk verskyn, wat daarop dui dat dit 'n baie suksesvolle publikasie was. Hoewel Smith (in Nienaber, 1980: 48) reeds met die eerste druk “gehelp en allerlei wenke omtrent die taal en spelling kon gee” en selfs die bundel se titel voorgestel het, verskyn daar vir die eerste keer in die agtste druk die volgende nota: “Hierdie uitgawe is in oorleg met prof. J.J. Smith sorgvuldig hersien.” Gedigte uit *Uit drie wêrelddele* en spesifiek uit die reeks “Uit my Oosterse dagboek” is sedertdien in talle Afrikaanse bloemlesings opgeneem.¹⁸ Leipoldt se *Versamelde gedigte* is deur Kannemeyer versorg en het in 1980 verskyn.

Kromhout (1954: 161) beweer dat die reisgedigte “die stempel van geleentheidsgedigte dra [...] en dat hulle kragtens die uiterlike aanskouing en nie uit innerlike noodsaak nie, ontstaan het”. Opvallend is wel die wyse waarop die reeks “Uit my Oosterse dagboek” in poëtiese vorm oor hierdie reis verslag doen en ook in breë trekke verskillende plekke wat aangedoen of mee kennis gemaak is en bepaalde besienswaardighede voorstel. Anders as in die reisboek *Uit my Oosterse dagboek* word daar nie oor die vertrek uit Liverpool geskryf nie. Die eerste spesifieke plek waaroor geskryf word, is Gibraltar (in “Gibraltar”); daarna volg die Suezkanaal (in “De Lesseps”), Emmahaven (in “Emmahaven”), die stad Padang (in “Padang”), die vuurspuwende berg Krakatoa (in “Krakatau”), die botaniese tuin van Buitenzorg (in “Buitenzorg”), Balikpapan (in “Balikpapan”) en die oerbos van Borneo (in “Die oerbos”, “Balikpapan” en “In die oerwoud”). Daar is ook twee gedigte met ‘algemene’ titels waarin die naam “Insulinde” voorkom, naamlik “Insulinde” en “Vaarwel aan Insulinde”. Die ‘reiskaart’ van Nederlands-Oos-Indië word verder ook ingekleur deur die noem van name soos Atjeh, Tjilatjap, Padang, Balikpapan en Insulinde.¹⁹ Kromhout (1954: 168) praat van die gedigte as “berymde joernalistiek”.

Anders as *Uit my Oosterse dagboek* waarin die reis chronologies aangebied word, word die gedigte in “Uit my Oosterse dagboek” nie chronologies aangebied nie. Sonder die gepubliseerde dagboek sou dit selfs nie moontlik wees om die gang van die reis te volg nie. Dit verklaar waarskynlik die verskynsel dat kritici wat oor die gedigte in “Uit my Oosterse dagboek” skryf ook deurgaans die reis soos dit in *Uit my Oosterse dagboek*

beskryf word in hulle bespreking betrek (Kromhout, 1954: 160–171; Kannemeyer, 1999: 333–365; en Viljoen, 2003)!

Meer opvallend selfs is die wyse waarop die gedigte oor onderwerpe handel wat Leipoldt klaarblyklik geïnteresseer het en meermale in sy werk voorkom, soos die plantkunde, landskappe en die geskiedenis.²⁰ Die Afrikaanse (en Nederlandse!) leser lees onder meer van die mangoboom, hibiskus, rasamalaboom, touliaan, doringrottang, kruidjie-roer-my-nie, kaneelbos, wildejas, melati, lotuslelie, lourierstruik, doerian, (ooster)palm, jasmyn, waringinboom, mangostan en varingbos. Daarbenewens word die weelde van “die oerwoud van Borneo, / Waar die takke druipe van mos, / En die rasamala-bome / Die son groet bo die bos” (“Die oerbos”; sien ook “Balikpapan” en “In die oerwoud”²¹) besing. Aansluitend by hierdie gedigte is die gedig “Buitenzorg” waarin Leipoldt hulde bring aan die Nederlander J.E. Teijsmann, wat hierdie beroemde tuin tot stand gebring het: Teijsmann kon immers

[...] ’n standbeeld opsit in ’n tuin –
’n Lewendige standbeeld tot sy eer
Om vir die nageslag te toon hy was
’n Kunstenaar in bome en in gras.

Weliswaar is daar, soos Kromhout (1954: 162) dit tereg aan die orde stel, byna geen “suiwere’ natuurgedig [...] sonder bygedagte of bybedoeling” by Leipoldt nie en is hy grootliks korrek met sy waarneming dat “die soek na aanknopingspunte buite en rondom die digter asof die gedig self, die natuur wat hy aanskou, nie primêr nie maar sekondêr in sy gedagtes is”. Behalwe vir die gedig “Die doerian”, wat oor dié enigmatiese vrug van die eilande van Suidoos-Asië handel en waaraan die digter “hulde” bring, merk ’n mens duidelike spore van die Simbolisme in talle ander gedigte (vergelyk byvoorbeeld “Die oerbos” en “Padang”). Martjie Bosman (in Steenberg, 1993: 388) wys op “die groot klem op die natuur as onverganklike ‘ander’ werklikheid” in Leipoldt se werk. “Eienskappe soos individualisme, die gevoel vir die vreemde en ’n dualisme in die werklikheidservaring wat reeds in die eerste bundels teenwoordig is, dui daarop dat ’n affiniteit by Leipoldt vir die Simbolisme nie onwaarskynlik is nie,” aldus Bosman.

Daar is ook landskappe en veral vergesigte, want hy skryf oor “elke fraaie vergesig wat al my aandag hou” (“Insulinde”) en “[s]kim-gesigte in die vergesig” (“Boroboedoer”) in talle van die gedigte, wat ’n mens kan verwag by ’n digter op reis wat tonele soos vulkane aanskou het (“Krakatau” en “Walirang en Ardjoeno” wat albei oor hierdie natuurverskynsel handel). Dit geld eweneens vir die beskrywings waarin die digter hom oor die skoonheid van ’n sonsondergang of die maanskyn verwonder (“Emmahaven” en “Balikpapan”).

Verder opvallend is die gedigte waarin geskiedkundige gebeure of figure betrek word. “De Lesseps” handel oor die beeld van Ferdinand de Lesseps, die man wat volgehou (en “alleen gestaan”) het dat dit moontlik is om ’n kanaal (die latere Suezkanaal) te graawe om die Middellandse See en die Rooi See met mekaar te verbind. Dit is een van die “alleenstaande enkelinge soos hyself” (Kannemeyer, 1999: 337) oor wie Leipoldt dwarsdeur sy lewe meegevoer sou word. Meester Cornelis is die naam van die plek

(in “Meester Cornelis”) waar die laaste geveg tussen die Engelse en die Nederlanders onder aanvoering van generaal J.W. Janssens afgespeel het (Kannemeyer, 1999: 354). In “Buitenzorg” word, soos reeds vermeld, hulde aan Teijsmann gebring; in “Aan Multatuli” aan dié groot Nederlandse skrywer van die negentiende eeu; in “Dipa Negara” aan die Javaanse prins en vryheidsvegter Diponegoro; en in “Hier sal geen mens” aan die tereggestelde Pieter Elberfeld.

In reisliteratuur is een van die opvallende verskynsels dat die reisiger meermale by die aanskoue van nuwe ervarings herinner word aan die land van waar hy of sy kom en dan bepaalde vergelykings maak. “Gibraltar”, die eerste van die 18 gedigte wat “Uit my Oosterse dagboek” beslaan, is ’n voorbeeld hiervan. Leipoldt se beskrywing van die besondere landskap by die rots van Gibraltar dui daarop dat hy as ’t ware met ’n (Suid-) Afrikaanse bril na die wêreld kyk:

’n Vestingwerk; ’n gat daaronder
 Waardeur die apies dwaal
Om die Spaanse wêreld te bewonder
In Afrikaanse eenvoudigheid,
 Al lyk dit ook so vaal.

In “Insulinde” weer is daar in die slot van die gedig die volgende versugting:

Die wêreld hier is baie mooi, ’n paradys hierbo –
Maar hou sy prag, en gee vir my ons vaal, vlak ou Karoo!

Wanneer hy in die slotgedig, “Vaarwel aan Insulinde”, afskeid neem met die woorde “Mirakelland van oerwoud en vulkaan / Ek groet jou in jou glorie!” kom hy tot sy eie verbasing tot die volgende (speelse?) gewaarwording:

 Ag, ek gewaar
My liefde groei tot byna bo verstand!
Ken ek nie meer my eie koppie en krans,
 My hoogland-vlak van Beaufort tot De Aar,
 Leen dan vir my ’n nuwe vaderland!

Uit hierdie aanhalings blyk dit dat Leipoldt wel deeglik Suid-Afrika as sy eintlike vaderland, waar hy werklik tuis was, beskou het.²² Vir hom, wat op die punt gestaan het om na sy vaderland terug te keer en daarna uitgesien het om ’n bydrae tot die nuwe Unie van Suid-Afrika te lewer (Kannemeyer, 1999: 365–366 en 371), sou dit boonop ’n gerusstellende insig gewees het. Viljoen (2003: 90) se uitspraak dat Leipoldt tot die gevolgtrekking gekom het dat “die idee van ’n ‘vaderland’ relatief is”, lyk nie vir my voor die hand liggend nie.

Leipoldt (in Nienaber, 1980: 74) het self gesê dit sou hom spyt “as daar nog lesers is wat dink dat wat ek ook skryf, ooit gemotiveer word deur persoonlike haat of neigings wat oorgedra word op partikuliere groepe van my medemens waar en wie hulle ook

mag wees”. Sy gedigte oor Nederlands-Oos-Indië bewerkstellig in werklikheid net mooi die teenoorgestelde: Hy betoon insig en sensitiwiteit vir die mense (“Padang”), hulle geskiedenis (“Hier sal geen mens”) en godsdiens (“Boroboedoer”).

Dat Leipoldt se gedigte oor Nederlands-Oos-Indië in sy uitgebreide oeuvre nie maar net nog gedigte of bloot “berymde joernalistiek” is nie, blyk uit die waardering wat onder andere die skryfster Elsa Joubert vir die gedigte uitgespreek het. Joubert (1997: 5) maak naamlik in *Gordel van smarag. ’n Reis met Leipoldt*, die verslag van haar reis na Indonesië op die spoor van Leipoldt, die volgende uitspraak: “Van al sy werk was daar vir my ’n spesiale opwinding, ’n vreemdheid, ’n bekoring in sy agtien Oosterse verse.” Oor die jare heen en veral ook in die onlangse verlede het Kromhout (1954: 160–171), W.E.G. Louw (in Scholtz, 1980: 44–54), Joubert (1997), Kannemeyer (1999: 333–367) en Viljoen (2003) moeite gedoen om uitgebreid oor een of meer van hierdie gedigte te skryf en die gedigte sodoende “lewendig” te hou.

6. Slauerhoff se gedigte oor die Ooste

Slauerhoff het vroeg in sy lewe en lank voor sy reise na die Ooste in 1924 en weer van 1925 tot 1927 in dié wêrelddeel belanggestel. Hierdie vroeë droomparadys het die poëtika ten opsigte van Slauerhoff se gedigte oor die Ooste beïnvloed. In “Jeugdherrinnering” in die postuum gepubliseerde *Al dwalend* (1941) skryf Slauerhoff soos volg:

Dit was mijn eerste visie op de tropen:

Een gladde plaat boven de schoorsteenmantel,

Waarop, om lange palm, laag bladgekantel,

Een tijger sloop, de oogen bloedbeloopen.

Daarvoor, ’n Chinee in geel kleed op ’n theebus,

Met plat gezicht, hangsnor en sceeve oogen;

Op ’t deksel stond een onoplosbre rebus:

Karakters van onmetelijk vermogen.

Daar staarde ik op en voelde mij rampzalig;

Chinee en palmboom deden mij wegdroomen

Naar verre landen, meer dan Verne-boeken.

’t Ouderlijk huis was soms zoo duf en stug.

’k Wist niet dat ik heusch wel in de Oost zou komen

En even hard mijn lot er zou vervloeken.

Volgens De Vries (in Kroon, 1982: 190; sien ook Van den Bergh, 1979: 9) dateer “datgene wat men zijn oost-west-conflict mag noemen, [...] volstrekt niet van zijn Aziatische reizen”, maar was dit reeds in Slauerhoff se jeug aanwesig, soos uit die aangehaalde gedig blyk.²³ De Vries (in Kroon, 1982: 190) vra of Slauerhoff “zulk een echtheid, zulk een overtuigingskracht hadden gekregen wanneer hij niet zó

jong a.h.w. kommunie met het Oosten had gepleegd”. So ook bevind De Vries (in Kroon, 1982: 191) dat die “conflict van wie overal en nergens thuis is” ’n wesentlike kenmerk van Slauerhoff was. Ten spyte van hierdie enigszins deterministiese siening van Slauerhoff dat “[z]ijn reizen de middelen tot uiting van zijn conflict versterkt en verrijkt”, dui De Vries ook aan dat die oortuiging waarmee Slauerhoff oor die Ooste gedig en geskryf het, ondenkbaar sou wees sonder “zijn rechtstreekse aanraking met de dagelykse werkelykheid daarvan”.

Tydens Slauerhoff se eerste kort reis na Nederlands-Oos-Indië skryf hy vyf gedigte, naamlik “Onder het zonnezeil, verrukt door den wind”, “Suez”, “Priok” en “Uitvaart” (in *Een eerlijk zeemansgraf*, 1936) en “Aposteleilanden”, en vertaal twee kwatryne van die Persiese digter Omar Khayyam. In “Uitvaart” sien Slauerhoff die reis as ’n geleentheid wat hom “Uit dit bekend vijandlijk / Vaderland zal bevrijden”, en in “Onder het zonnezeil, verrukt door den wind” skryf hy met vreugde oor sy sorglose reis:

Onder het zonnezeil, verrukt door den wind,
Zit ik gelukkig.
't Noodlot is nukkig,
Maar er blijft niets meer dat me aan 't leven bindt.
De vrouwen, vroeger voor eeuwig bemind,
Liet ik gelukkig
Vroegtijdig achter zonder kind.
Ik heb genoeg aan de natuur,
Altijd grootmoedig,
En aan de stille of stormende oceaan,
Eindloos voorspoedig.
Een vluchtig avontuur
Houdt me even opgetogen:
Meeuw, door een golf bewogen,
Veilig bevreugeld, toebehoorend aan
't Onmeetlijk, onuitputtelijk azuur.

Tydens sy reise tussen 1925 en 1927 het Slauerhoff inligting versamel vir sy “Chinese werk, een omvangrijk en belangrijk deel van zijn oeuvre” (Pos, 1987: 7). Die eerstehandse ervarings het hy soms vrysinnig aangevul met inligting en indrukke oor China en Macao vanuit sy leeswerk oor die geografie, geskiedenis, reisverhale en romans (Pos, 1987: 8). Oor Macao, wat vir Slauerhoff ’n groot aantrekkingskrag gehad het (sien afdeling 4), het hy die tweede druk van C.A. Montalto de Jesus se omstrede *Historic Macao. International Traits in China Old and New* (1926)²⁴ waardevol gevind. Slauerhoff was duidelik “op twee manieren nieuwsgierig: naar het achterland van de havens en naar de literatuur, de buitenlandse vooral” (Hazeu, 1998: 232).

As dit enigszins tydens sy reise moontlik was, het Slauerhoff die hawe verlaat om die omgewing te verken en aantekeninge te maak wat hy later “in zijn scheepshut uitwerkte tot gedichten en verhalen” (Hazeu, 1998: 232 en 239). Die geleentheid om die binneland van China, Japan en Korea te sien, was egter beperk. Uiteindelik sou hy sy belewenisse

van plekke “meestal langs de kus” (Hazeu, 1998: 244) in dagboekantekeninge, briewe, reisbeskrywings, gedigte, verhale en romans nalaat. Hoewel hy (later) by F.C. Terborgh (1949: 2) die indruk wek “constant te werken, ook in het bijzijn van anderen”, het hy verkies om aan boord van die skip sy digterskap ’n goed bewaarde geheim te laat bly (Hazeu, 1998: 226–227). Sy eerste reisverslae is nietemin in Nederlands-Oos-Indië in *Het Indische Leven* en *De Locomotief* gepubliseer.²⁵ Oor Macao en die Portugese digter Luís Vaz de Camões, vir wie koning João III uit die paleis verban het omdat hy ’n verhouding gehad het met een van die hofdames wat die koning vir sy seun in die oog gehad het, en na vele omswerwinge onder meer op Macao beland het, het Slauerhoff in die roman *Het verboden rijk* (1932) geskryf.

In die sonnet “Camoës”, een van vyf gedigte in die afdeling “Macao” in *Oost-Azië*, bring Slauerhoff hulde aan dié groot Portugese digter wat op vlug vir die gereg in ’n grot “[d]e zware strophen van de *Lusiade*”, sy beroemde epos, geskryf het. Met die swerwer-digter en mede-“verdoemde” Camões het Slauerhoff ongetwyfeld ’n sekere verwantskap aan gevoel en hom vier eeue later as ’t ware meermale raakgeloop (Povée, 1978: 57–60; en Kageling 1986: 22–33) en ook in van sy ander werk betrek. Die ander gedigte na aanleiding van sy besoek aan Macao handel oor die jonke in die baai (in “De jonken”), die ruïne van São Paulo (in “Kathedraal San Miguel”²⁶), die uitsig vanaf Monte-fort op ’n heuwel naby São Paulo (in “Uitzicht op Macao van Monte af”) en dagbreek in Macao (in “Ochtend Macao”). In “Het doode Macao” in *Soleares* (1933) word die vervalle en ekonomies agterlike Macao teenoor ’n roemryke verlede gestel, wat onder meer in die sewende strofe soos volg verwoord word:

Verwongen boomen vragen aan den wind
Waarom de zee klaagt aan de steenen ronde,
De stad met holle vensters staart zich blind
En wrokt om oude, nooit gewroken wonden.

Slauerhoff het duidelik ’n spesiale belangstelling gehad in die vervalle beskawings en glorie van China en Portugal waarmee hy in sy leeswerk en reise kennis gemaak het, want daar “had de geschiedenis tenminste haar sporen nagelaten” (Zwier, 1987: 10). Talle van sy gedigte is daarom “gestoffeerd met dodenakkers, ruïnes, onttakelde heiligdommen en paleizen, scheepswrakken, verrotting en vernieling” (Van der Paardt, 1980: 79). In “Kathedraal San Miguel” lees ons hoe “rijst de façade / Voor het diep verval van ’t heiligdom / Weggevaagd van ’t aardrijk”; in “Ochtend Macao” van “de tuinen / Waar dwars door ’t gebloemde vervallen / Paleizen hun praal in puinen // Storten”; in “De kathedraal, Manila” van “Muren door wortels gespleten, / Torens misvormd”; en in “Thibet” van “puinen / Van tempelsteden”. In die gedig “Manila” is die hoofstad van die Filippyne

Verzaakt door ’t oude rijk, te ruste
Binnen zijn randgebergte in dorren vree,
Vergeeten dat de zon eens aan zijn kusten
Nooit onderging dan in een Spaansche zee.

Volgens Hazeu (1998: 231) het wrakke van oorlogskepe van die Russies-Japanese Oorlog van 1904 wat Slauerhoff gesien het, hom moontlik geïnspireer om die gedig “Zeeslag” (met die subtitel “Torpedo-aanval”) te skryf. Dit handel oor een so ’n slagoffer, “Vergaan, gedrongen in één ramp” ná ’n hewige aanval. “Nagoya-kasteel”, een van ’n aantal gedigte oor Japan in die bundel *Oost-Azië*, sluit met “gezonken zijn de booten ...”, terwyl in “Het veroordeelde vaartuig” die vaartuig wat voor daglig moet sink, sy eie “doodenklage” hou. Maar nie alles wat tot niet gaan, het nog iets konkreets en tasbaars oor nie. In “Iware” is daar stilte en geeste, hoewel die geeste bloot aan ’n vergange era herinner.

By Slauerhoff is daar in werklikheid ’n omvattende belangstelling in die geskiedenis, en hierdie belangstelling word konkreter wanneer die leser oplet hoe dikwels “Verlede” met ’n hoofletter in gedigte gespel word. Benewens die gedigte met ’n historiese dimensie wat reeds genoem is, is daar ook dié oor figure. Afsiesien van Camões, na wie reeds verwys is, is daar Dsjengis (“Dsjengis”) en Po Tsju I (vergelyk onder meer “Aan Po Tsju I”). In die lang “Dsjengis” waarin Dsjengis met sy vader die Khan praat, word die konflik tussen die Ooste en die Weste op die spits gedryf en die Christelike godsdiens afgemaak (“De God, die steeds aan ’t kruis hangt, laat my koud”).

Die Symbolisme het in Slauerhoff se werk (Aalders, 2005: 9) veral ná die publikasie van *Fleurs de marécage* (1929) opgeval, hoewel ander Nederlandse digters van die 1920’s ook nie die invloed van hierdie belangrike stroming vrygespring het nie. *Fleurs de marécage* bestaan uit 22 gedigte in Frans, waarvan ’n aantal direk in dié taal geskryf is en spore van die Franse Symbolisme en spesifiek Charles Baudelaire se *Les fleurs du mal* (1857) vertoon (Van der Paardt, 1980: 11). Van der Paardt (1980: 105) wys op Slauerhoff se “afkeer van de ‘zichtbare’, rationeel te doorgronden realiteit, de pogingen áchter die realiteit een nieuwe, ideële werkelijkheid – een ‘nieuw gebied’ – te ontdekken. Zoals het hunkeren naar het Absolute, naar het doorbreken van de aardse begrenzungen in tijd en ruimte, en de uitgesproken behoefte om aan dit aardse te ontstijgen [...]. Zoals ook het hanteren van een reeks ‘eigen’ digterlijke symbolen die abstracta concretiseren, om op die wijze uitdrukking te geven aan het niet-formuleerbare.” Die Symbolisme is ’n goeie sleutel om die aard van Slauerhoff se poësie te verstaan waarin die konkrete wêreld heel dikwels vir die digter se ideolek en register van beelde ingeruil word.

By die lees van Slauerhoff se gedigte val sterk op dat hy inderdaad behoort tot “de dichters-van-de-wereldsee” (Van den Bergh, 1979: 12). Die ewige en oneindige see kry in sy werk sterk simboliese betekenis. Een van Slauerhoff se bekendste gedigte, “Het boegbeeld: de ziel”, waarin die boegbeeld reeds in die titel met die siel gelykgestel word, is belangrik vir ’n beter verstaan van die digter se poëtika, maar het nie noodwendig iets met die Ooste te doen nie (soos talle ander gedigte oor die see en skepe!). Ook opvallend ten opsigte van die see is dat Slauerhoff selde oor die werklike seemanslewe skryf en betreklik min seevaartterminologie nodig het. Hy verkies bowendien seilskepe en skryf in “Lof der stoomvaart” afwysend oor stoombote:

Voorgoed is 't zacht, sierlijk gebogen hout
Geweken voor het harde en stijve staal;
Zeilskepen zijn nu schimmen uit een oud
En vaak gedaan, nu gansch vergaan verhaal.

Stoommonsters stevenen op alle zeeën,
Geschuwd door de enkle zwartverweerde brik
Die alleen overbleef om eens ons tweeën
Te varen naar het eiland van geluk.

E. du Perron het tussen 1929 en 1935 saam en met Slauerhoff se “goedkeuring en instemming” (Lekkerkerker, 1998: 924) die digter se gedigte versorg totdat daar vervreemding tussen hulle gekom het. Volgens Lekkerkerker (in Slauerhoff, 1998: 924) tref dit by Du Perron se versorging van Slauerhoff se gedigte dat hy “de geslachtsregels van De Vries en Te Winkel nauwgezet in acht [...] nemen dan Slauerhoff gewend was te doen. Dit had vormveranderingen tot gevolg van lidwoorden, voornaamwoorden, telwoorden, bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden, waarbij soms het rijm werd aangetast.”

Ná Slauerhoff se dood het 'n kommissie bestaande uit sy literêre vriende D.A.M. Binnendijk, Menno ter Braak, N.A. Donkersloot, J. Greshoff, H. Marsman, A. Roland Holst, Constant van Wessem en K. Lekkerkerker sy literêre nalatenskap versorg (Van Wessem, 1979: 115). Lekkerkerker het dit so laat as 1998 gedoen, onder meer as redakteur van die *Verzamelde gedichten*. Volgens Hazeu (1998: 407) het Lekkerkerker “met engelengeduld decennia lang het handschrift van Slauerhoff [...] bestudeerd, ontcijferd en geannoteerd”. Weens Slauerhoff se moeilik leesbare handskrif kon hy “de betekenis van sommige woorden slechts raden, of moest constateren dat ze niet te achterhalen was. Slauerhoff was zich bewust van zijn, van jongs af aan, slechte handschrift.” Talle van Slauerhoff se geskifte oor die Ooste is eers ná sy dood (in boekvorm) gepubliseer. Dit geld onder meer die verspreide reisbeskrywings in tydskifte wat in 1981 onder die titel *Reisbeschrijvingen* gepubliseer is.

Volgens Eep Francken (1977: 7) staan gedigte van Slauerhoff “in elke bloemlezing”, terwyl Slauerhoff se vertalings van Chinese gedigte in die bundel *Yoeng poe tsjoeng* (1930) vir talle Nederlandse lesers “een eerste en enthousiasmerende kennismaking met de klassieke Chinese poëzie” (Idema in Pos, Shaogang en Scheltens-Boerma 1993: 7)²⁷ moontlik gemaak het. Die bundel bevat naas 'n aantal gedigte van onder meer die Chinese digter Po Tsju I uit die Tang-dinastie (618–906 n.C.) wat Slauerhoff vertaal (of, in sy eie woord, “overgebracht”) het, ook oorspronklike gedigte met dieselfde karakter as die Chinese gedigte wat hy tussen 1925 en 1927 geskryf het. Po Tsju I se “Reizend naar Njoe Tse Wang” is in die vertaling 'n gedig wat, soos heelparty ander, goed in die Slauerhoff-oeuvre (sou kon) inpas en illustreer dat die latere Nederlandse digter 'n verwantskap met die Chinese digter aangevoel het wat ook in ander van sy tekste opduik:

Weinig slaap en lange wacht na middernacht,
Reizen en staren in den swarten nacht.
Een strand ligt blank in de maan, zelf in wolken
Onzichtbaar, nimmer door den wind ontbloot.
De zeilen kraken hard en stijf bevroren.
De golven zoeken winterslaap, ijschotsen
Brijzelt de boeg, wij voeren veertig dagen
Door nevelen en nog geen Njoe Tse Wang.

Volgens Francken (1977: 7) was Slauerhoff se werk “vaak aanleiding geweest tot opmerkingsen over het leven van de auteur. Zijn overwegend sombere poësie word geïllustreerd met het droevige verhaal van de eeuwige zwerver Slauerhoff, die het nergens lang kon uithouden.” Die Afrikaanse skrywer en letterkundige W.J. du P. Erlank (1939: 1) wys in sy bespreking van Slauerhoff se poësie op die “invretende twyfel aan die autonome bestemming van zyn eigen individualiteit” – ’n verskynsel wat veral ná die Eerste Wêreldoorlog aansien kry, tot die krisis van die individualisme lei en op Slauerhoff se werk van toepassing gemaak moet word. Die wel en wee van “de ewige zwerver Slauerhoff” het weliswaar tot groot biografiese belangstelling in Slauerhoff (en in sy Oosterse omswerwinge) gelei,²⁸ waarvan Wim Hazeu se *Slauerhoff. Een biografie* (1998) die jongste en omvattendste voorbeeld is.

7. ’n Vergelyking tussen Leipoldt en Slauerhoff se reisgedigte oor die Ooste

Leipoldt en Slauerhoff was albei geneesheren wat hulle mediese opleiding voltooi het voordat hulle na die Ooste gereis het. Albei het ook as gekontrakteerde skeepsdokters gewerk toe hulle uit Wes-Europa na die Ooste gereis het. Voorts was al twee se besoeke aan die Ooste die verwesenliking van ’n “drang na die Ooste” wat hulle reeds in hulle jeugjare gekoester het.

Indien ’n mens breedweg tematies na die twee digters se werk kyk, val dit onmiddellik op dat albei se bestemming Nederlands-Oos-Indië was, maar, anders as Leipoldt, was Slauerhoff se reis nie tot daardie land beperk nie. Vir Slauerhoff was Batavia in werklikheid net ’n tuishawe waarvandaan die Java-China-Japan Lijn se skepe na ander bestemmings, veral aan die Chinese kus, vertrek het. Slauerhoff se dagtake as skeepsdokter het egter verhinder dat hy soveel van sy bestemmings kon sien en beleef as wat hy graag wou.

Nóg Leipoldt nóg Slauerhoff kon reis “for the sake of writing about it” (Carr in Hulme en Youngs, 2002: 74), maar skryf was geensins vir hulle ’n sekondêre aktiwiteit nie. Dit verklaar die persoonlike en subjektiewe aard van hulle skryfwerk en die besluit om ook gedigte oor hierdie ervarings te skryf. Voorts is die mediese aspek van hulle besoeke aan die Ooste nie in hulle gedigte vervat nie; hierdie besoeke het klaarblyklik grootliks die geleentheid gebied om skeppende skryfwerk oor ander ervarings te lewer. Daar is egter geen aanduiding dat die twee skeepsdokters hulle amptelike take tydens hulle reise afgeskep of verwaarloos het nie.

Die publikasie van Leipoldt se *Uit drie wêrelddele* in 1923 en veral *Uit my Oosterse dagboek* in 1932, asook talle van Slauerhoff se reistekste gedurende die 1920's en 1930's, sluit aan by tendense wat in hierdie tyd elders in die wêreld voorgekom het, 'n tyd toe veral talle Engelse skrywers hulle in die buiteland bevind het.²⁹ Volgens Hulme en Youngs (2002: 7–8) was “[t]he culture of the 1930s, looking both outward to the world of politics and inward to the world of the unconscious, [...] a rich decade for literary travel writing”. Sowel Leipoldt as Slauerhoff het in hulle gedigte oor sosiopolitieke kwessies in die Ooste geskryf, hoewel dit jare voor die groot omwenteling van die Tweede Wêreldoorlog en die dekoloniserings van byvoorbeeld Nederlands-Oos-Indië was.

Leipoldt en Slauerhoff se gedigte gee die leser insae in 'n aantal kwessies eie aan die Oosterse lande wat hulle besoek het. Sowel Leipoldt as Slauerhoff se gedigte openbaar 'n sterk historiese bewussyn, wat op 'n grondige kennis van die geskiedenis dui. Leipoldt roep individualiste in die herinnering wat elkeen iets besonders of strydig met tydgenootlike opvattinge verteenwoordig of vermag het (byvoorbeeld Ferdinand de Lesseps, Multatuli en Pieter Elberfeld), terwyl Slauerhoff dit het oor groot figure soos Po Tsju I, Djengis Khan en Luís Vaz de Camões en talle “naamlose desperado's, outcasts en ontdekkingsreizigers die [...] in zijn werk bezongen worden” (Van der Paardt, 1980: 83). Heel party van hierdie figure het hulle in ander sosiopolitieke sfere bevind as dié waarin hulle grootgeword het en hulle met 'n ander standpunt as dié van die heersende orde vereenselwig.

Slauerhoff was sterk bewus van verval en verganklikheid. Die gevolge van hierdie verval in Oosterse stede met 'n koloniale verlede word vir die leser aanskoulik gemaak en ook in “ondergangs- en vernietigingsvisioene” (Van der Paardt, 1980: 81) uitgedruk. Hierdie gegewe kom herhaaldelik voor en gee sy werk iets van 'n melancholiese aard. Slauerhoff skep sodoende sy eie mitologie, maar die konkrete dimensie gaan nie heeltemal verlore nie en die werklikheid word genoeg ingeroep om die leser hierdie tekste met die konkrete geskiedenis, geografie en ander kenniswêreld te wil laat ‘kontroleer’. Dit is daarom nie vreemd nie dat Arie Pos (1987) in 1986 'n reis na China onderneem om die plekke te gaan sien waarvoor Slauerhoff geskryf het en dat Elsa Joubert (1997) Indonesië in 1995 besoek waar Leipoldt dekades gelede (onder meer) sowel positiewe as negatiewe aspekte van die Nederlanders se koloniale bewind aanskou het.

Sowel Leipoldt as Slauerhoff het in meer as een taal gedigte (en ander werk) geskryf en dus ook op hierdie manier oor grense heen gelewe. In Leipoldt se *Versamelde gedigte* is Afrikaanse en Engelse gedigte opgeneem, terwyl daar in Slauerhoff se *Verzamelde gedichten* Nederlandse en Franse gedigte verskyn. Hoewel albei in staat was om gedigte in twee van die wêreld se groot en belangrike tale te skryf, het hulle nietemin die oorgrote meerderheid van hulle gedigte in klein en gemarginaliseerde tale geskryf. Of Slauerhoff enige opmerkbare invloed in Nederlands-Oos-Indië uitgeoefen het waar hy artikels oor sy reiservarings gepubliseer het, is nie duidelik nie. In hulle onderskeie vaderlande het sowel Leipoldt as Slauerhoff egter 'n groot leserspubliek verwerf en het hulle van die belangrikste figure in hulle onderskeie letterkundes geword. In Suid-Afrika is bowendien meer as beduidend van Slauerhoff kennis geneem (sien noot 3).

Sowel Leipoldt as Slauerhoff se reise na (onder meer) die Ooste het aanleiding gegee

tot bespiegeling oor hoe verbonde hulle hulleself aan hul onderskeie vaderlande geag het. Viljoen (2003: 90) het, soos vroeër genoem, tot die betwisbare slotsom gekom dat “die idee van ’n ‘vaderland’” vir Leipoldt “relatief” was. In ’n bespreking van *Uit my Oosterse dagboek* (1996: 67) wys sy op Leipoldt se “ambivalente posisie as ’n koloniseerder en gekoloniseerde” op grond van verwickelde en selfs teenstrydige keuses wat hy gemaak en/of posisies wat hy ingeneem het. Greshoff (1936: 451) beskou Slauerhoff, wat nêrens tuis was nie, “niet als een kenmerkend voorbeeld van Nederlandschap”. Slauerhoff se volslae gebrek aan sekerheid en magsmiddele maak hom anders, want volgens Greshoff het “[d]e Hollanders [...] van oudsher den aardbol rondgevaaren op zoek naar gewin. Alle veroveringen op ieder gebied, door Nederland gedaan, komen voort uit den gepaarden drang naar God en naar geld.” Volgens Hendrik de Vries (in Kroon, 1982: 189) was Slauerhoff “niet zozeer de man van twee vaderlanden als wel van ontelbare vaderlanden”. Dit verklaar die ingesteldheid van “de ewige zwerver Slauerhoff” (Francken, 1977: 7) wie se konflik die konflik is “van wie overal en nergens thuis is; niet bepaaldelijk het ‘conflict van de westerling over de evenaar’” (De Vries in Kroon, 1982: 190).

Ten spyte van die Symbolistiese trekke in sowel Leipoldt as Slauerhoff se gedigte en veral die sterk simboollading by Slauerhoff is daar gedigte wat die Ander, met wie hulle in die Ooste kennis gemaak het, insluit.

Leipoldt het in sy gedigte “meely” betoon met die vryheidsvegter Diponegoro en hulde gebring aan die tereggestelde Pieter Elberfeld. Hy was ook in ander gedigte in “Uit my Oosterse dagboek” positief oor die mense van Nederlands-Oos-Indië, hulle geskiedenis en godsdiens. In Slauerhoff se oeuvre is daar die perspektiewe op die gevolge van magsbelustheid, soos byvoorbeeld vir Macao. In hierdie gedigte word reeds iets van ’n alternatiewe siening vir “the hegemonic racial hierarchy of the West against the rest” (Carr in Hulme en Youngs, 2002: 77) aangebied. Al was die twee digters se besoeke dus relatief kort, het albei belangrike waarnemings gedoen en hulle deur hierdie ander wêreld laat konfronteer. Hulle gedigte laat ons kennis maak met ander mense en hulle kulture wat vir alle praktiese doeleindes vir Westerlinge, wat met hulle handel gedryf en hulle geregeer en bestuur het, gemarginaliseer was. Tot en met Leipoldt se gedigte is daar in Afrikaans nie oor soortgelyke onderwerpe geskryf nie. Om hierdie gedigte beter te kan waardeer, is dit wenslik om ’n kontekstuele benadering te volg en aspekte van die geskiedenis, biografie, geografie, antropologie, ekonomie en die letterkunde in ’n vergelykende benadering te betrek.

Die openheid waarmee Leipoldt nuwe ervarings beleef en sy reis na Nederlands-Oos-Indië onderneem het, asook Slauerhoff se afkeer van aspekte van die Nederlandse samelewing en keuse om wanneer die geleentheid hom voorgedoen het op reis te gaan, het nie verhinder dat die twee hulle vaderlande en dié se kultuursentrums nodig gehad het om veral hulle skeppende skryfwerk te publiseer nie. Hulle het weliswaar joernalistieke werk in die buiteland gepubliseer (Leipoldt in Engeland, Nederland en die Verenigde State en Slauerhoff in Nederlands-Oos-Indië), maar hulle belangrikste (boek)publikasies en gedigte oor die Ooste het onderskeidelik in Suid-Afrika en Nederland verskyn, waar hulle ook erkenning vir hulle werk gekry het. Die twee digters het daar tewens uitgebreide hulp van redakteurs ontvang om hulle tekste redaksioneel

te versorg en persklaar te maak (sien afdeling 5 en 6). In Leipoldt se geval het Johannes J. Smith 'n groot bydrae gelewer en Leipoldt sterker aan Afrikaans en Suid-Afrika help bind. Tot 1935 was E. du Perron Slauerhoff se literêre patroon en ná sy dood het K. Lekkerkerker hierdie rol oorgeneem.

Een van die betekenisvolle vroeë uitsprake oor Leipoldt en Slauerhoff is hulle “ooreenkomst in geestesgesteldheid” (Bakker in Kroon, 1981: 23). Bakker lê klem op die wyse waarop die twee skrywers die aandag op hulle wou vestig deur omstrede en ondeurdagte uitsprake. Die voorafgaande oorsig dui egter op ooreenkomste wat veel verder as idiosinkrasieë en moedswillighede strek.

8. Samevattende opmerkings

Saam met die vier hoofstukke oor “Die Ooste” in I.D. du Plessis se *Kom reis met my* (1948)³⁰ en Elsa Joubert se *Gordel van smarag. 'n Reis met Leipoldt* (1997) is Leipoldt se gedigte oor die Ooste en sy reisboek, *Uit my Oosterse dagboek*, die enigste Afrikaanse reisverhale oor die Ooste. Leipoldt het oontenseglik met sy besoek aan die Ooste en moontlik veral met sy reeks gedigte “Uit my Oosterse dagboek” Afrikaanse lesers se belangstelling in hierdie deel van die wêreld geprikkel. As direkte navolger van Leipoldt sou Du Plessis met sy belangstelling in die Ooste en veral die Kaapse Maleiers genoem kon word. 'n Ander navolger is Henriette Grové. Sy het *Ontmoeting by Dwaaldrif. Radiodrama* (1980), 'n geleentheidstuk in opdrag van die SAUK vir die Leipoldt-jaar geskryf. Dit handel oor 'n fiktiewe ontmoeting tussen Leipoldt en Pieter Erbeveld, iemand oor wie Leipoldt jare lank self wou skryf. Leipoldt se belangstelling in die Ooste het dus ongetwyfeld 'n tradisie aan die gang gesit waarop bevrugterend voortgebou word, hoewel sy bydrae ook aan kritiek onderwerp is.

Volgens A.P. Grové en Tj. Buning (1968: 218) is Slauerhoff in die 1930's “as die grootste Nederlandse digter beskou omdat niemand so markant en skrywend die gevoel van algehele ontgogeling van die Ie Wêreldoorlog gestalte gegee het” nie. Sy poësie het egter volgens hulle geen invloed op Nederlandse digters ná hom gehad nie omdat dit “te gebonde aan sy tyd, te veel die neerslag van sy besondere persoonlikheid” was. In Nederland het kritici 'n soortgelyke oordeel oor Slauerhoff as digter uitgespreek, hoewel Zwier (1987: 5) hom as “de grootste romantische dichter uit deze eeuw” bestempel. Selfs hoër lof is uitgespreek. S. Vestdijk (1936: 400) noem Slauerhoff se beste gedigte “niet alleen hoogtepunten [...] in het oeuvre van Slauerhoff zelf, maar in ons geheele poëzie sinds Tachtig”, terwyl Greshoff (1936: 452) hom “een der boeiendste en een der belangrijkste figuren uit de Nederlandsche letterkunde” en W.F. Hermans (Slauerhoff, 1998: Agterblad) hom “[d]e grootste dichter uit het Nederlandse taalgebied” noem. Die biografiese en akademiese aandag aan Slauerhoff en die talle gedigte wat Nederlandse digters oor hom geskryf het (Hazeu, 1998: 822–823),³¹ het egter ruimskots vir die (oënskynlike!) gebrek aan invloed op toekomstige geslagte digters en selfs vir die gebrek aan belangstelling in sy poësie as sodanig vergoed en hom sy plek verseker tussen Nederlandse skrywers wat oor die Ooste geskryf het.

Nuwe biografieë oor sowel Leipoldt (Kannemeyer, 1999) as Slauerhoff (Hazeu, 1998/1995) het gedurende die tweede helfte van die 1990's ‘toevallig’ binne enkele

jare van mekaar verskyn, wat op volgehoue en omvattende belangstelling in die twee skrywers se werk in die twee literêre sisteme dui.

Sowel Leipoldt as Slauerhoff se gedigte oor die Ooste kan vandag as tydsdokumente beskou word. Dit kan ook as die reaksie van twee skerpsinnige en gevoelige skrywers op hulle reise gedurende die eerste dekades van die twintigste eeu beskou word. Die uitspraak van Grové en Buning (1968: 218) as sou daar in Slauerhoff se werk 'n gevoel van "algehele ontgogeling van die Ie Wêreldoorlog" wees, kan vandag met min moeite aangepas word om aan te toon hoedat die digter in 'n groter historiese verband oor aftakeling, verganklikheid en kolonialistiese vergrype besin het. By Leipoldt bestaan enkele soortgelyke gedigte, maar dié laat die leser ook met Nederlands-Oos-Indië en sy unieke plante, landskappe en ander fasette van die geskiedenis kennis maak. Al is daar in albei digters se werk sterk trekke van die Simbolisme, het hulle die kontak met die werklikheid nie volkome verbreek nie.

Die dekolonisering van die Oos-Indiese argipel tussen 1942 en 1949 het uiteindelik "bij talloze Indonesiërs en Nederlanders diepe sporen nagelaten". Die belangstelling in die Nederlandse koloniale tydperk duur ook in Nederland voort, soos uit die stygende produksiesyfers van belletristiese werk en egodokumente sedert die begin van die 1970's blyk (Termorshuizen, 1993: 716–720). Literêre tekste en veral ook reisbeskrywings is deel van die nalatenskap wat ons help om insae in gevoelige waarnemers se ervaring van vreemde plekke, mense en gebeure te kry. Leipoldt en Slauerhoff se werk uit die dekades voor die groot omwentelinge in die Ooste verdien daarom meer aandag.

In hierdie artikel is na 'n minder toeganklike genre soos die poësie gekyk en aangetoon hoedat sowel Leipoldt as Slauerhoff in hulle gedigte oor besondere ervarings in die Ooste geskryf het. Ander ondersoekers van die werk van Leipoldt en Slauerhoff sal waarskynlik liever na die skrywers se meer 'toeganklike' prosawerk wil kyk om die aard van die twee skrywers se werk oor die Ooste te bepaal. Hulle poësie moet egter betrek word om 'n volledige oorsig van hulle ervarings te kan kry. Albei skrywers het immers in hulle onderskeie literature 'n besondere plek as digter verwerf.

Vyftig jaar gelede het die geskiedkundige, G.D. Scholtz (1957: 10), verklaar: "Sonder inagneming van die wisselwerking wat daar oor 'n tydperk van soveel eeue tussen die Ooste en die Weste bestaan het, kan die geskiedenis eenvoudig nie verstaan word nie." Scholtz (1957: 10) verklaar ook dat dit "die besondere verhouding tussen die Ooste en die Weste van die afgelope paar eeue [was] wat die geboorte van die Afrikaanse volk moontlik gemaak het en wat ook 'n waarborg vir sy voortbestaan verskaf het". Hierdie standpunte van Scholtz is steeds geldig, hoewel sy verdere behandeling van hierdie kwessies as hoogs aanvegbaar beskou moet word. Sonder om dus Scholtz se projek volledig te onderskryf, kan genoem word dat hierdie artikel hopelik die noodsaaklikheid onderstreep van vergelykende literêre ondersoeke t.o.v. aansluitingspunte tussen kulture, letterkundes, skrywers en tekste. Skrywers soos C. Louis Leipoldt en J. Slauerhoff het boonop reeds vir die leser 'n belangrike venster (of patryspoort!) op die Ooste oopgemaak.

Bronnelys

- Aalders, Hendrik Gerrit.** 2005. *Van ellende edel. De criticus Slauerhoff over het dichterschap.* Amsterdam: Rozenberg.
- Anoniem.** 1980 [1961]. *J. Slauerhoff.* (Schrijvers Prentenboek Deel 6.) 's-Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum.
- Antonissen, Rob** (samest.). 1984. *Digkuns van die Nederlande 1100–1970: II. Van Perk tot Snoek.* Stellenbosch en Grahamstad: Universiteitsuitgewers en -Boekhandelaars.
- Bakker, G.** 1981. Slauerhoffs laatste reis. In: Kroon, Dirk (samest.). *Ik had het leven me anders voorgesteld. J. Slauerhoff in vraaggspreekken en herinneringen.* 's-Gravenhage: Bzztôh: 22-32.
- Barend-van Haeften, Marijke.** 1993. Wouter Schouten publiceert zijn Oost-Indische voyagie. Reisteksten. In: Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (hoofdfred.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis.* Groningen: Martinus Nijhoff: 287–291.
- Bosman, Martjie.** 1993. Symbolistiese trekke in die poësie van C. Louis Leipoldt. In: Steenberg, D.H. (projekleier). *Symbolisme in die Afrikaanse digterlike tradisie.* Potchefstroom: Departement Sentrale Publikasies, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys: 375–390.
- Burgers, M.P.O.** 1960. *C.L. Leipoldt. 'n Studie in stof-keuse, -verwerking en -ontwikkeling.* Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg: Nasionale Boekhandel.
- Carr, Helen.** 2002. Modernism and Travel (1880–1940). In: Hulme, Peter, en Tim Youngs (reds.). *The Cambridge Companion to Travel Writing.* Cambridge: Cambridge University Press: 70–86.
- De Vries, Hendrik.** 1982. Slauerhoff in het Oosten. In: Kroon, Dirk (samest.). *Er bleef toch geen bewijs. Opstellen over de poëzie van J. Slauerhoff.* 's-Gravenhage: Bzztôh: 189–191.
- Du Plessis, I.D.** 1948. *Kom reis met my.* (Gedenkboek nr. 8.) Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- Erlank, W.J. du P.** 1939. *Slauerhoff en het zoeken naar nieuwe vormbeginselen in de naoorlogse poëzie van Nederland.* (Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif.) Pretoria: Voortrekker-Universiteit.
- Francken, Eep.** 1977. *Over Het verboden rijk van J. Slauerhoff.* Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij b.v.
- Francken, Eep, Geerte van Munster en Arie Pos** (samests.). 1983. *Slauerhoff student auteur.* 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- George, Wilma.** 1964. *Biologist Philosopher. A Study of the Life and Writings of Alfred Russel Wallace.* Londen, Toronto en New York: Abelard-Schuman.
- Glamann, Kristof.** 1958. *Dutch-Asiatic Trade 1620–1740.* Kopenhagen en Den Haag: Danish Science Press en Martinus Nijhoff.
- Greshoff, J.** 1936. Een korte karakteristiek van Slauerhoff. *Groot Nederland,* November: 450–452.
- Grobelaar, Pieter W.** 1980. *C. Louis Leipoldt.* 28 Desember 1880–12 April 1947. Kaapstad: Tafelberg.
- Grové, A.P. en Tj. Buning** (samests.). 1968. *Digters uit die Lae Lande. Bloemlesing uit*

- die moderne Nederlandse en Vlaamse poësie*. Pietermaritzburg: Natalse Universiteitspers.
- Grové, A.P. en J.L. Steyn** (samests.). 1968 [1959]. *Keur uit die Nederlandse poësie*. Kaapstad: Nasou.
- Grové, Henriette**. 1980. *Ontmoeting by Dwaaldrif*. Radiodrama. Doornfontein: Perskor.
- Hamel, Hendrik**. 1994. *Hamel's Journal and a Description of the Kingdom of Korea 1653–1666*. (Vertaal deur Jean-Paul Buys.) Seoel: Seoul Press.
- Hazeu, Wim**. 1998 [1995]. *Slauerhoff. Een biografie*. Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Hermans, W.F.** 1998. Aanhaling op die agterblad. In: Slauerhoff, J. *Verzamelde gedichten*. (Versorg deur K. Lekkerkerker.) Zeventiende druk. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Hulme, Peter en Tim Youngs** (reds.). 2002. *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge: Cambridge University Press: 70–86.
- Idema, W.L.** 1993. Voorwoord. In: Pos, Arie, Cheng Shaogang en Nanneke Scheltens-Boerma. *Dronken in de lente. De Chinese gedichten van J. Slauerhoff*. Leiden: Barabinsk: 7.
- Israel, Jonathan I.** 1989. *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585–1740*. Francker: Van Wijnen.
- Joubert, Elsa**. 1997. *Gordel van smarag. 'n Reis met Leipoldt*. Kaapstad: Tafelberg.
- Kageling, Martin**. 1986. *Slauerhoff tussen mare en mythe*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Kannemeyer, J.C.** 1999. *Leipoldt. 'n Lewensverhaal*. Kaapstad: Tafelberg.
- Kelk, C.J.** 1981 [1959]. *Leven van Slauerhoff*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Kromhout, J.** 1954. *Leipoldt as digter*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Kroon, Dirk** (samest.). 1981. *Ik had het leven me anders voorgesteld. J. Slauerhoff In vraaggesprekken en herinneringen*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Kroon, Dirk** (samest.). 1982. *Er bleef toch geen bewijs. Opstellen over de poëzie van J. Slauerhoff*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Leipoldt, C. Louis**. 1923. *Uit drie wêrelddele. Gedigte*. Kaapstad, Bloemfontein en Pietermaritzburg: Nasionale Pers.
- Leipoldt, C. Louis**. 1937 [1932]. *Uit my Oosterse dagboek*. Kaapstad, Bloemfontein en Pretoria: Nasionale Pers.
- Leipoldt, C. Louis**. 1938. *Jan van Riebeeck. Die grondlegger van 'n blanke Suid-Afrika*. Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth: Nasionale Pers.
- Leipoldt, C. Louis**. 1979. *Dear Dr. Bolus. Letters from Clanwilliam, London, New York & Europe Written Mainly During his Medical Education by C. Louis Leipoldt to Harry Bolus in Cape Town from 1897 to 1911*. (Geredigeer deur E.M. Sandler, met 'n inleiding, notas en indeks.) Kaapstad: A.A. Balkema.
- Leipoldt, C. Louis**. 1980a. Oor homself. In: Nienaber, P.J. (samest.). *Leipoldt in beeld en woord*. Johannesburg: Perskor: 65–81.
- Leipoldt, C. Louis**. 1980b. *Veramelde gedigte*. (Versorg deur J.C. Kannemeyer.) Kaapstad: Tafelberg.
- Lekkerkerker, K.** 1998 [1940]. Verantwoording. In: *Slauerhoff, J. Verzamelde gedichten*.

- Versorg deur K. Lekkerkerker. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar: 919–926.
- Louw, W.E.G.** (samest.). 1962 [1946]. *Vyftig gedigte van C. Louis Leipoldt*. Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg: Nasionale Boekhandel.
- Louw, W.E.G.** 1980. Soos 'n Kersboom ... wat geskitter het asof daar lewendige juwele aan gesit het. 'n Proef van rekenskap. In: Scholtz, Merwe (samest.). *Leipoldt 100. 'n Bundel opstelle vir die Leipoldt-gedenkjaar 1980*. Kaapstad: Tafelberg: 44–54.
- Marais, Johann Lodewyk en Renée Marais.** 1994. Die Afrikaanse letterkunde nader aan Nederlands ná 1994. *Ensovoort*, 6(1): 3.
- Miény, C.J.** 1980. *Leipoldt in Londen. Die vormingsjare*. Pretoria: Geneeskundige Historiese Vereniging.
- Multatuli.** 1993 [1860]. *Max Havelaar of De koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy*. Amsterdam: Em. Querido.
- Nienaber, P.J.** (samest.). 1980 [1948]. *Leipoldt in beeld en woord. Hersiene uitgawe van Leipoldt, eensame veelsydige by geleentheid van Leipoldt se honderdste verjaardag op 28 Desember 1980*. Johannesburg: Perskor.
- Nieuwenhuys, Rob, Bert Paasman en Peter van Zonneveld.** 1990. *Oost-Indisch magazijn. De geschiedenis van de Indisch-Nederlandse letterkunde*. Amsterdam: BulkBoek.
- Papendorf, Johann Heinrich.** 1975. *Die leitmotiv "see" in Jan Jacob Slauerhoff se soeke na bestendigheid soos bedryf veral in Een eerlijk zeemansgraf*. (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling.) Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Pienaar, P. de V.** 1980 [1948]. 'n Onderhoud met Leipoldt. In: Nienaber, P.J. (samest.). *Leipoldt in beeld en woord. Hersiene uitgawe van Leipoldt, eensame veelsydige by geleentheid van Leipoldt se honderdste verjaardag op 28 Desember 1980*. Johannesburg: Perskor: 82–91.
- Pos, Arie.** 1987. *Van verre havens. Het werk van Slauerhoff en de Chinese werkelijkheid*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Pos, Arie, Cheng Shaogang en Nanneke Scheltens-Boerma.** 1993. *Dronken in de lente. De Chinese gedichten van J. Slauerhoff*. Leiden: Barabinsk.
- Povée, Henk.** 1978. *Jan Jacob Slauerhoff*. Brugge en Nijmegen: Orion en B. Gottmer.
- Russell, Alison.** 2000. *Crossing Boundaries. Postmodern Travel Literature*. New York en Hampshire: Palgrave.
- Schenkeveld-van der Dussen, M.A.** (hoofred.). 1993. *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Schoeman, Karel.** 1980. *Die reisiger*. Kaapstad, Pretoria en Johannesburg: Human & Rousseau.
- Scholtz, G.D.** 1957. *Die gevaar uit die Ooste*. Johannesburg: Voortrekkerpers.
- Scholtz, Merwe** (samest.). 1980. *Leipoldt 100. 'n Bundel opstelle vir die Leipoldt-gedenkjaar 1980*. Kaapstad: Tafelberg.
- Seyffert, M.C.A.** 1979. *Die reisverhaal in Afrikaans*. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir CHO.
- 's-Gravesande, G.H.** 1981. Interview met J. Slauerhoff. In: Kroon, Dirk (samest.). *Ik had het leven me anders voorgesteld. J. Slauerhoff in vraagesprekken en herinneringen*. 's-Gravenhage: Bzztdh: 15–18.
- Škulj, Jola.** 2003. Comparative Literature and Cultural Identity. In: Tötösy de

- Zepetnek, Steven (red.). *Comparative Literature and Comparative Cultural Studies*. Wes-Lafayette, Indiana: Purdue University Press: 142–151.
- Slauerhoff, J.** 1982 [1932]. *Het verboden rijk*. 's-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Slauerhoff, J.** 1998 [1940]. *Verzamelde gedichten*. (Versorg deur K. Lekkerkerker.) Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Sleigh, Dan.** 1978. *Jan Kompanjie – die wêreld van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Smith, Johannes J.** 1980. Chris Louis Leipoldt – My vriendskap en “samewerking” met hom. In: Nienaber, P.J. (samest.). *Leipoldt in beeld en woord*. Johannesburg: Perskor: 38–52.
- Steenberg, D.H.** (projekleier). *Simbolisme in die Afrikaanse digterlike tradisie*. Potchefstroom: Departement Sentrale Publikasies, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
- Terborgh, F.C.** 1949. *Slauerhoff. Herinneringen en brieven*. 's-Gravenhage: A.A.M. Stols.
- Termorshuizen, Gerard.** 1993. Lucebert skryf zijn “Minnebrief aan onze gemartelde bruid Indonesia”: Nederlands-Indië in de literatuur na 1940. In: Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (hoofred.). *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff: 715–721.
- Tötösy de Zepetnek, Steven** (red.). 2003. *Comparative Literature and Comparative Cultural Studies*. Wes-Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- Van den Bergh, Herman.** 1979 [1958]. *Schip achter het boegbeeld. Over het werk van J. Slauerhoff (1898–1936)*. Utrecht: Reflex.
- Van der Elst, J., C.H.F Ohlhoff en H.J. Schutte.** 1988. *Momente in die Nederlandse letterkunde*. Pretoria en Kaapstad: Academica.
- Van der Paardt, Willem J.** 1980. *Over de poëzie van J. Slauerhoff*. Antwerpen: Wetenschappelijke Uitgeverij b.v.
- Van Wessem, Constant.** 1979 [1940]. *Slauerhoff*. 's-Gravenhage: Bzztôh.
- Vernout, Herman** (samest.). 1981. *J. Slauerhoff. Reisbescrijvingen*. 's Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar.
- Verster, J.R., C.W. Malan en A.C. Viviers.** 1975. *Spektrum van die Nederlandse letterkunde*. Bloemfontein: P.J. de Villiers.
- Vestdijk, S.** 1936. J. Slauerhoff, de dichter. *Groot Nederland*, November: 399–403.
- Viljoen, Louise.** 1996. Leipoldt en die Ooste. Leipoldt se reisbeskrywing Uit my Oosterse dagboek en die diskoers van die Oriëntalisme. *Stilet*, 8(1) Maart: 53–71
- Viljoen, Louise.** 2003. Die digter as reisiger. Twee gedigsiklusse van Leipoldt en Krog. *Stilet*, 15(1) Maart: 80–100.
- Williams-Ellis, Amabel.** 1966. *Darwin's Moon. A Biography of Alfred Russel Wallace*. Londen: Blackie.
- Winks, Robin W.** 1979. *Western Civilization. A Brief History*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Zwier, Gerrit Jan.** 1987. *Het Slauerhoffjaar. Een lezing gevolgd door een luisterspel*. Oosterbeek: Bosbespers.

Note

- 1 J.C. Kannemeyer (1999:594) heg geen verdere waarde aan die kennismaking tussen die twee digters nie.
- 2 Tot dusver kon ek nie 'n bespreking deur Slauerhoff van Leipoldt se poësie opspoor nie. Hendrik Gerrit Aalders (2005) skryf uitgebreid oor Slauerhoff as kritikus.
- 3 In Suid-Afrika is twaalf gedigte deur A.P. Grové en Tj. Buning (1968: 218–227), ses deur Grové en J.L. Steyn (1968: 125–128) en twaalf deur Rob Antonissen (1984: 244–253) in hulle bloemlesings opgeneem. J.R. Verster, C.W. Malan en A.C. Viviers (1975: 129–130) gee 'n oorsig van Slauerhoff se poësie, maar J. van der Elst, C.H.F. Ohlhoff en H.J. Schutte (1988) behandel Slauerhoff glad nie as digter nie. W.J. du P. Erlank (1939) skryf 'n D.Litt.-proefskrif in Nederlands oor Slauerhoff en die soeke na nuwe vormbeginsels in die Nederlandse poësie ná die Eerste Wêreldoorlog, terwyl Johann Heinrich Papendorp (1975) se M.A.-verhandeling oor die leitmotif “see” in Slauerhoff se *Een eerlijke zeemansgraf* handel.
- 4 Die eerste uitgawe van Hendrik Hamel (1994) se joernaal het byvoorbeeld in 1668 verskyn en handel oor die skrywer en 33 Nederlanders wat in 1656 by Cheju-do in Korea skipbreuk gely het, gered en in die Pyongyang-fort aangehou is. Hamel en sewe ander gevangenes het egter sewe jaar later ontsnap en na Nederland teruggekeer. Hamel se boek oor die skipbreuk en die oorlewendes se lewe in Korea was die eerste publikasie wat Korea aan die Westerse wêreld bekend gestel het.
- 5 Benewens die studies waarna reeds hier verwys is, kan ook die volgende genoem word: Ali Behdad se *Belated Travelers. Orientalism in the Age of Colonial Dissolution* (1994); Eric J. Leed se *The Mind of the Modern Traveler. From Gilgamesh to Global Tourism* (1991); Sara Mills se *Discourses of Difference. An Analysis of Women's Writing and Colonialism* (1991); Karen R. Lawrence se *Penelope Voyages. Women and Travel in the British Literary Tradition* (1994); en Frances Bartkowski se *Travelers, Immigrants, Inmates. Essays in Sstrangement* (1995).
- 6 “Deurdadig hy meermale opdragte van koerante ontvang het, was sy persoonlike uitgawes vir dié reise uiters gering,” aldus Kannemeyer (1999: 234).
- 7 Karel Schoeman het sy roman *Die reisiger* (1980) op die Pulitzer-tyd in Leipoldt se lewe gebaseer. Schoeman (1980: 144) skryf egter in die “Nawoord” soos volg: “Ek het die episode [...] gebruik as basis vir hierdie suiwer fiktiewe herskepping van 'n paar maande vroeg in die digter se lewe, waarmee dit my bedoeling was om 'n interpretasie van Leipoldt as jong man te gee en nie 'n biografiese verslag nie.”
- 8 Volgens Smith (in Nienaber 1980: 39) het hy tale aan die University College London en regte aan die Middle Temple bestudeer.
- 9 Leipoldt (1937: 5) skryf dat hy “ses, sewe maande” op die *SS Ulysses* deurgebring het – waarskynlik een van sy tipiese onnoukeurighede. Oor die presiese duur van die reis skryf Burgers (1960: 175) en Kannemeyer (1999: 334 en 702).
- 10 Die gedig handel oor die gekleurde Nederlands-Oos-Indiese rewolusionêr Pieter Elberfeld wat in 1722 wreed tereggestel is. Leipoldt se beoogde drama oor Elberfeld is nooit voltooi nie, maar hy het enkele ander korter bydraes oor Elberfeld gepubliseer.
- 11 Leipoldt (1938: 68 en 69) baseer klaarblyklik sy beskrywing van Batavia wat geleë is “op 'n vlak, moerasrige kus van 'n uitgestrekte en taamlik goed beskutte baai, wat vandag nog aangesien word as een van die veiligste hawens in Java” op eie waarneming. “Ons sien vandag nog die oorblyfsels van die gragte, die groot pakhuse en die soliede woonhuise, ofskoon 'n groot deel van die ou stad soos Van Riebeeck dit geken het, nou nie meer bestaan nie.”

12 Slauerhoff het aan 's-Gravesande (in Kroon 1981: 15) sy biografie soos volg opgesom: “Gebore te
Leeuwarden. Arts; gestudeer te Amsterdam van 1916 tot 1923.”

13 'n Faksimile van die eerste bladsy van Slauerhoff se kontrak met die Java-China-Japan Lijn en 'n foto
van die SS *Riouw* verskyn as foto 25 en 27 in Anoniem (1980: 14). Volgens Hazeu (1998: 758) is die
skip tot 1924 as “vracht-passagiersskip” gebruik.

14 Hazeu (1998: 230) spel die skip se naam “Tjileboet” pleks van “Tjiliboet”.

15 In 1934 vestig Slauerhoff hom weliswaar sowat ses maande lank in Tangier (in Marokko), wat in
daardie stadium onder internasionale beheer gestaan het. Volgens F.C. Terborgh (1949: 9) was
Slauerhoff se “vestiging aldaar [...] zijn eenige ernstige poging gewees om tot een gezeten en
geordend leven te komen”. Francken (1977: 11–13) verskaf 'n kort oorsig oor Slauerhoff se reise na
onder meer Suid-Amerika, Wes-Afrika en Suid-Europa, terwyl Herman Vernout (1981: 175–177) 'n
chronologiese oorsig van Slauerhoff se reise gee en ook die name van die skepe verstrek waarmee die
reise onderneem is.

16 Volgens Vernout (1981: 175) bestaan daar geen sekerheid oor sommige van Slauerhoff se reise nie.
Die geografiese name in Slauerhoff se *Verzamelde gedichten* weerspieël daarom “in de eerste plaats de
veelheid van landen waardoor de dichter zich liet inspireren; het geeft geen betroubaar beeld van
Slauerhoffs zee-reizen en landenkennis” (Zwier 1987: 6).

17 Sien ook Kannemeyer (1999: 365).

18 Die volgende gedigte uit die reeks “Uit my Oosterse dagboek” verskyn in Louw (1946): “Aan
Multatuli”, “Boroboedoer” en “Vaarwel aan Insulinde”.

19 Insulinde is die naam wat Multatuli aan Nederlands-Oos-Indië gegee het (Kannemeyer 1999: 334).

20 Kromhout (1954: 163) beweer Leipoldt het hom nooit tot “die diere- en insekterewêreld in die
vreemde” gerig nie. Kromhout is egter verkeerd, want daar word wel in die gedigte na diere en
insekte verwys.

21 Leipoldt (1937: 168) was nie van mening dat hy as digter die laaste woord oor hierdie oerbos geskryf
het nie, soos uit die volgende woorde blyk: “Miskien sal daar later 'n digter wees wat die oerbos sal
besing soos hy besing behoort te word.”

22 Viljoen (2003: 83) beweer dat Leipoldt in “Uit my Oosterse dagboek” sy verhouding met sy
geboorteland en sy Suid-Afrikaanse identiteit herbedink.

23 Van den Bergh (1979: 107) noem 'n aantal vertalings van Chinese gedigte wat tydens Slauerhoff se
jeug 'n invloed op hom kon gehad het. “De neo-chinoiserie zat ten onzent wel bijzonder in de lucht.”

24 Die boek had “een zeer kritisch deel over het overheidsbeleid en de weinig rooskleurige
perspectieven van Macao. Het boek werd kort na de heruitgave verboden, de overheid legde beslag
op de hele oplage en liet die in het openbaar verbranden. Het exemplaar van Slauerhoff is een van de
zeer weinige die werden behouden” (Pos 1987: 29).

25 Van hierdie tekste is saamgestel en geannoteer deur Vernout (1981: 1–59).

26 Volgens Pos (1987: 37) “wijdde Slauerhoff de kathedraal in twee gedichten in plaats van aan São Paulo
aan San Miguel. Dat het om een andere kerk met deze Spaanse naam zou gaan, lijkt in beide gevallen
zeer onaannemelijk. Beide gedichten beschrijven onmiskenbaar de kathedraal in Macao.”

27 Pos, Shaogang en Scheltens-Boerma se *Dronken in de lente. De Chinese gedichten van J. Slauerhoff* (1993)
bevat Slauerhoff se Chinese gedigte, asook die bronne, oorspronklike Chinese tekste en ander
vertalings van digters en Sinoloë wat die digter geraadpleeg het.

28 Vergelyk byvoorbeeld veral Constant van Wessem se *Slauerhoff* (1979/1940); F.C. Terborgh se
Slauerhoff. Herinneringen en brieven (1949; ook in *Verzameld werk*, deel IV); C.J. Kelk se *Leven van*

Slauerhoff (1981/1959); en Louis J.E. Fessard se *Jan Slauerhoff* (1898–1936): *L'homme et l'oeuvre* (1964). Dirk Kroon (red.) versamel biografiese en outobiografiese bydraes in *Ik had het leven me anders voorgesteld. J. Slauerhoff in vraagg gesprekke en herinneringen* (1981).

²⁹ Britse skrywers wat hulle gedurende die eerste dekades van die twintigste eeu en tot voor die Tweede Wêreldoorlog in die buiteland bevind het, sluit in W.H. Auden, Robert Byron, Norman Douglas, Lawrence Durrell, Peter Fleming, Robert Graves, Graham Greene, Aldous Huxley, Christopher Isherwood, W.H. Lawrence, W. Somerset Maugham, V.S. Pritchett en Evelyn Waugh.

³⁰ Du Plessis (1948: 1–63) wy die vier hoofstukke aan “Batavia”, “Tempeldanse”, “Bali” en “Eiland van die Gode”. Die “Voorwoord” laat ’n mens vermoed dat die reis voor die Tweede Wêreldoorlog plaasgevind het.

³¹ Hazcu (1998: 822–823) gee ’n lys van 53 gedigte deur 49 digters uit verskillende generasies. Dit sluit digters in soos C. Buddingh’, Hendrik de Vries, Anthonie Donker, J. Eijkelboom, A. Roland Holst, Ed Hoornik, C.O. Jellema, Karel Jonckheere, Jan Kal, Rutger Kopland, Ed Leeftang, Jan van Nijlen, Willem van Toorn en S. Vestdijk.